

परिच्छेद एक : परिचय

१.१ अध्ययनको पृष्ठभूमि

मानव समुदायको उत्पत्ति र विकासको क्रम सँगसँगै शिक्षाको पनि विकास हुँदै आएको पाइन्छ । शिक्षा ब्यक्तित्व विकासको मूल आधार र देश विकासको पूर्वाधार एवं मेरुदण्ड नै भएकोले यसको आवश्यकता र महत्व सर्वाधिक छ । विज्ञान र प्रविधिको विकास र विस्तारसंगै शिक्षाले मानवलाई जीवन र जगतप्रतिको दृष्टिकोण निर्माण गर्न, ब्यावहारिक हुन, जीवन उठाउन उपयोगी ज्ञान सीप प्रदान गर्दछ । शिक्षाको माध्यमबाट गुणस्तरीय एवं सार्थक जीवनस्तर जिउन समेत सहयोग गर्दछ । प्राचीनकालमा पारिवारिक अनुशासन, परम्परा, चालचलन, रीतिरिवाज, संस्कार, पूख्यौली पेशा एवं नीति नियमलाई नयाँ पुस्तामा हस्तान्तरण गर्न देवकुल, गुरुकूल जस्ता शिक्षा पद्धतिलाई अपनाइएको थियो । समय परिवर्तनसंगै मानिसका ईच्छा, आकांक्षा, चाहना एवं आवश्यकताहरुमा तीव्र वृद्धि भई व्यक्ति, समाज, राष्ट्रको आवश्यकता अनुसारको शिक्षा दिने परिपाटीको थालनी भई औपचारिक शिक्षाको विकासक्रम शुरु भएको पाइन्छ । वर्तमान समयमा शिक्षालाई समाज विकासको एक अभिन्न अंगका रूपमा विकास गर्न प्लेटो (ई.पू. ४५९), टेलर (सन् १८५६), रुसो (सन् १७९२), फ्रोवेल (सन् १७८२), जोनडिबे (सन् १८५७) जस्ता विद्वानहरुको ठूलो योगदान रहेको छ । वि.सं.१९९६ मा शिक्षा सम्बन्धी इस्तीहार जारी गरी सुपरिवेक्षण सम्बन्धी स्पष्ट कानूनी अवधारणा ल्याइयो । वि.सं. १९९८ मा अंग्रेजी विद्यालयहरुको भौतिक अवस्था, शिक्षकको शैक्षिक योग्यता र पठनपाठनको स्तर निरीक्षण गर्न इन्स्पेक्टर अफ स्कूल अफिस खडा गरी वि.सं. १९९९ मा सूर्यप्रसाद उपाध्यायलाई नेपालकै पहिलो सुपरिवेक्षकको रूपमा नियुक्त गरियो (पौडेल, २०५०) ।

शिक्षाको विकासक्रमसंगै सुपरिवेक्षण कार्यको पनि विकास भएको पाइन्छ । समयक्रमसंगै सुपरिवेक्षण कार्यले पनि कानूनी, प्राविधिक मान्यता प्राप्त गरेको देखिन्छ । वि.सं. १९९० मा दरवार स्कूलको स्थापनासंगै **Mr. Ross** लाई सुपरिवेक्षकमा नियुक्त गरियो । राजनीतिक परिवर्तनसंगै विद्यालय स्थापनाको क्रम वृद्धिसंगै विद्यालय सुपरिवेक्षणको अझ बढी आवश्यकता महशुस भयो । कुनै पनि कामको स्थिति, परिवेश, अवस्था र त्यसको प्रभावकारिताको लेखाजोखा गर्नु, जाँचबुझ गर्नु निरीक्षण हो । शैक्षिक क्षेत्रको सन्दर्भमा निरीक्षण भन्नाले सम्पूर्ण शैक्षणिक प्रशासनिक क्षेत्रको लेखाजोखा र मूल्यांकनसँग समेत सम्बन्ध राख्दछ । निरीक्षण शब्दलाई, विकासको क्रममा सुपरिवेक्षणसंग गाँस्न

थालेपछि निरीक्षण प्रकृयाको सङ्कुचित घेरालाई तोडेर फराकिलो बनाइएको छ । वि.सं. २०१० सालदेखि नेपाल अधिराज्यलाई ७ डिभिजनल इन्स्पेक्टर अफ स्कूल खडा गरी शैक्षिक प्रशासन र निरीक्षणलाई विकेन्द्रित गरियो । धनकुटा, जनकपुर, काठमाडौं, पोखरा, डोटी, तौलिहवा र नेपालगञ्जले नपुगेपछि वि.सं. २०१४ सालमा ३१ ओटा सब-इन्स्पेक्टर अफिसहरू खडा गरियो । प्राथमिक विद्यालयको निरीक्षण र प्रशासन सम्बन्धी काम ७५ जिल्लामा स्थापना भएका डिभलपमेन्ट अफिसर मार्फत गरिने भयो । राष्ट्रिय शिक्षा योजना आयोग, २०११ को सिफारिशले शिक्षा व्यवस्थापन र सुपरिवेक्षणलाई एउटै सिक्काको दुई पाटाका रूपमा स्वीकारेको छ भने योजनावद्ध रूपमा सुपरिवेक्षणको सुरुवात यही आयोगबाट भयो । सर्वाङ्गीण राष्ट्रिय शिक्षा समिति (२०१८) को सुझावले समेत जिल्ला शिक्षा निरीक्षक, अञ्चल शिक्षा अधिकारी र शिक्षा निर्देशकका पदहरू कायमै राखी शिक्षा नियमावली (शिक्षा व्यवहार विधि) समेत प्रस्तुत गर्‍यो । तर उक्त व्यवहार विधि लागू हुन सकेन । यो सिफारिश अनुसार अञ्चल शिक्षा अधिकारीले आफ्नो क्षेत्रभित्र र स्थानीय तहमा जिल्ला शिक्षा निरीक्षकका कामहरू निर्धारण गर्‍यो (शर्मा एण्ड शर्मा, २०५९) ।

राष्ट्रिय शिक्षा पद्धतिको योजना (२०२८-२०३२) देखि निरीक्षणलाई प्राविधिक विषयको रूपमा लिई, विद्यालय निरीक्षकको अनुपात कायम गरी व्यवस्थित बनाईएको पाइन्छ । विद्यालय समूहमा आधारित स्रोतकेन्द्र बनाई विभिन्न जिल्लाहरूमा चरणवद्ध रूपमा क्रमशः ग्रामीण विकास परियोजना अन्तर्गत सेती अञ्चलमा सेती परियोजना वि.सं. २०३७ सालमा, वि.सं. २०४२ सालमा ६ वटा जिल्लामा परीक्षणको रूपमा प्राथमिक शिक्षा परियोजना लागू भयो । यस परियोजनाले पनि १५-२० विद्यालयको समूहलाई एउटा समूह बनाई उक्त समूहको केन्द्रमा पर्ने साधन स्रोत सम्पन्न विद्यालयलाई स्रोतकेन्द्रको रूपमा स्थापना गरी समूह विद्यालयको निरीक्षण गर्न स्रोत व्यक्तिको व्यवस्था गर्‍यो । वि.सं. २०४९ मा आ.प्रा.शि.प. प्रथम र २०५६ देखि आ.प्रा.शि. कार्यक्रम दोस्रो लागू गरी २०-२५ विद्यालयहरूको समूह बनाई सो समूहको केन्द्रमा पर्ने साधन स्रोत सम्पन्न विद्यालयलाई स्रोतकेन्द्र मानी समूह विद्यालयको निरीक्षण गर्न स्रोत व्यक्तिको व्यवस्था गरियो । २०४६ सालको जनआन्दोलन पश्चात नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ जारी भयो । परिवर्तित संविधानको मूल्य र मान्यता अनुरूपको शिक्षा प्रणाली लागू गर्नका लागि सिफारिश गर्न राष्ट्रिय शिक्षा आयोगको गठन गरियो । उक्त आयोगको प्रतिवेदनले शैक्षिक व्यवस्थापन तथा निरीक्षणलाई एउटै शीर्षकमा राखी सुपरिवेक्षणलाई स्पष्ट रूपमा परिभाषित गरेको छ भने सुपरिवेक्षण कार्यलाई प्राविधिक सेवाको रूपमा स्वीकारिएको छ । उच्चस्तरीय राष्ट्रिय शिक्षा आयोग, २०५५ ले राष्ट्रिय

शिक्षा आयोग, २०४९ ले सिफारिश गरेका सुभावाहरुलाई कार्यान्वयन गर्न जोड दिनुका साथै सुपरिवेक्षकहरुको संख्यामा वृद्धि गरिनुपर्ने, उनीहरुको योग्यता एम.एड. हुनुपर्ने, प्र.अ. हरूलाई सुपरिवेक्षण सम्बन्धी कार्यमा बढीभन्दा बढी सहभागी गराउनुपर्ने जस्ता सुभावाहरु दिई नेपालको सुपरिवेक्षण प्रणालीलाई अभि प्रभावकारी बनाउने प्रयास गरेको पाइन्छ (काफ्ले र अरु २०५९) । शैक्षिक सुपरिवेक्षणको शुरुआत सर्वप्रथम अमेरिकाबाट भएको हो । शुरुशुरुमा सुपरिवेक्षणलाई निरीक्षण भनिन्थ्यो । यसलाई नितान्त प्रशासनिक कामको रूपमा मात्र लिने गरिन्थ्यो । निरीक्षणले मात्र पर्याप्त शैक्षिक सुधार नहुने भएकोले आज आएर नौलो धारणाको रूपमा सुपरिवेक्षण हुनुपर्ने मान्यता आएको हो । निरीक्षणको अर्थ विद्यमान अवस्थाको जाँचवुझ गर्नु हो भने सुपरिवेक्षणको अर्थ विद्यमान अवस्थाको यथार्थ अध्ययन गरी आवश्यकता अनुसार सुधार तथा विकास गर्न दिइने सुभाव, गरिने सहयोग तथा यसै सम्बन्धी क्रियाकलाप हो । सुपरिवेक्षण विशेष गरेर शिक्षण सिकाई क्रियाकलापमा सुधार ल्याउन गरिन्छ (प्रा.वि. व्यवस्थापन तालीम पुस्तिका, २०५९) ।

नेपालमा शैक्षिक सुपरिवेक्षणको आवश्यकता पर्नाको ऐतिहासिक पृष्ठभूमि देखाउनु यहाँ सान्दर्भिक हुन्छ । प्राचीनकालको गुरुकुल शिक्षा प्रणालीमा शिक्षा दिने संस्था र शिक्षा लिने शिष्य पनि कम थिए । त्यसैले त्यसबेलाको शैक्षिक व्यवस्थापन गुरु एकलैले गर्न सक्थे । लिच्छवी, मल्ल र शाहकालमा समेत शैक्षिक संस्था र शिक्षार्थी सीमित नै थिए । त्यसैले शिक्षामा रेखदेख सजिलै पुग्यो । तर वि.सं.१९९६ मा शिक्षा इस्तीहार जारी भएपछि नेपालमा विद्यालय खोल्ने एउटा लहर नै चल्यो । विद्यालय, विद्यार्थी, शिक्षक, भौतिक सुविधा, शैक्षिक प्रक्रियाका क्षेत्रमा सङ्ख्यात्मक वृद्धि हुन गयो । तर यो अवस्था व्यवस्थित रूपमा रहन सकेन र शैक्षिक गुणस्तर वृद्धि हुन सकेन । त्यसैले यसलाई व्यवस्थित गर्न र गुणात्मक विकासका लागि निरीक्षण प्रक्रियाको आवश्यकता महसुस हुन गयो (अन्तर्राष्ट्रिय शैक्षिक मञ्च, २०६१) ।

नेपालमा शैक्षिक सुपरिवेक्षणको ऐतिहासिक विकासक्रम हेर्दा सुधारोन्मुख देखिए तापनि भइरहेको सुपरिवेक्षण कार्य सन्तोषजनक भने देखिँदैन । सामुदायिक विद्यालयमा जस्तो संस्थागत विद्यालयहरुमा सुपरिवेक्षण कार्य नभएको जनगुनासाहरु सुन्न पाइन्छ । संस्थागत विद्यालय भनेको व्यक्ति वा संस्थाले निजी रूपमा मुनाफाले प्रेरित भई संचालन गरेको हुँदा त्यसमा विद्यालय निरीक्षकहरुको पर्याप्त मात्रामा ध्यान पुगेको देखिँदैन । विद्यालय व्यवस्थापन समिति पनि कतिपय संस्थागत विद्यालयहरुले गठन गरेको पाइँदैन । गठन गरेकोमा पनि उक्त समितिमा संस्थापकहरुकै

वाहुल्यता पाइन्छ । अभिभावकहरु पनि संस्थागत विद्यालयप्रति बढी विश्वस्त भएका कारण विद्यालय सुपरिवेक्षण सम्बन्धमा खासै ध्यान दिइएको पाइँदैन । यी विविध कारणले संस्थागत विद्यालयहरुमा सुपरिवेक्षण कम भएको पाइन्छ । विभिन्न साहित्य समीक्षाको आधारमा शिक्षण सिकाइ क्रियाकलापलाई प्रभावकारी बनाउन, शिक्षकहरुलाई पेशागत सेवा र टेवा प्रदान गरी पेशाप्रति दक्ष र उत्प्रेरित बनाउन विद्यालय सुपरिवेक्षण प्रणालीलाई प्रभावकारी बनाउनुपर्छ । निजी विद्यालयमा त भन्नु सुपरिवेक्षण कम भएको पाइन्छ । वर्तमान अवस्थामा निजी विद्यालयमा सुपरिवेक्षण प्रभावकारी हुन नसकेको हुँदा संस्थागत विद्यालयमा शैक्षिक सुपरिवेक्षणको स्थिति अध्ययन अनुसन्धानको विषय बन्न पुगेको छ ।

१.२ समस्याको कथन

राष्ट्रिय शिक्षा पद्धतिको योजना (२०२८-२०३२) लागू भएपश्चात शिक्षकको पेशागत दक्षता वृद्धि गरी शैक्षिक गुणस्तर वृद्धि गर्न सुपरिवेक्षण सम्बन्धी धेरै प्रयासहरु भए पनि अपेक्षित उपलब्धीहरु हासिल हुन नसकेको, नेपालको सुपरिवेक्षण व्यवस्था सैद्धान्तिक रूपमा जति आदर्श देखिन्छ, कार्यगत तहमा सो अनुसार प्रयोग हुन नसकेको, नेपालको कमजोर आर्थिक अवस्थाले शिक्षकलाई शिक्षणका आधुनिक ज्ञान, सीप र प्रविधिका विषयमा तालीम दिन तथा अनुसन्धानात्मक क्रियाकलापहरुमा सामेल गराउन नसकेको जस्ता गुनासाहरु सुन्न पाइँन्छ । IIEP/UNESCO ले वि.सं. २०३७ सालमा गरेको अध्ययनमा निरीक्षकमा आवश्यक योग्यता, तालीम र अनुभवको कमी रहेको, पदोन्नतिको अवसर नरहेको, अधिकारीबाट उचित सहयोग नपाएको, काममा प्रभावोत्पादक नभएको, निजामती निरीक्षकहरुमा अनुभव, परिपक्वता र दक्षता नभएको र अनुभवी शिक्षकहरुलाई निरीक्षकमा नियुक्ति गर्ने प्रावधान नरहेको जस्ता समस्याहरु औँल्याइएका छन् ।

सुपरिवेक्षण भन्नाले कक्षा अवलोकन गरी शिक्षकको शिक्षणमा के-कस्ता समस्याहरु कहाँ के-कसरी भयो पत्ता लगाई त्यसलाई समाधान गर्नका निम्ति शिक्षकलाई व्यावहारिक सल्लाह, सुझाव तथा सहयोग प्रदान गर्नु हो । सुपरिवेक्षकले सल्लाहकारका रूपमा, योजनाकारका रूपमा, सहयोगीका रूपमा, पथप्रदर्शकका रूपमा, उपचारकका रूपमा तथा प्रशासकका रूपमा हरेक कार्य गर्नुपर्छ । उपर्युक्त सुपरिवेक्षणका रूपहरु, सिद्धान्तहरु अनुसार नेपालमा सुपरिवेक्षण हुन नसकेको देखिन्छ । गुणस्तरीय शिक्षाका लागि राज्यले शिक्षामा ठूलो आर्थिक लगानी गरेको छ । विगत (४-५) वर्षको सरकारी खर्च अध्ययन गर्दा शिक्षा क्षेत्रमा राष्ट्रिय बजेटको (१५-१७) प्रतिशतसम्म लगानी गरेको

देखिन्छ । राम्रो शैक्षिक प्रतिफल प्राप्त गर्न राज्यले शिक्षामा यति ठूलो लगानी गरे तापनि आशातित प्रतिफल प्राप्त हुन सकिरहेको छैन । शैक्षिक क्षेत्रमा कार्यरत व्यक्तिहरुले पेशागत कर्तव्यलाई राम्ररी पालना नगरिरहेको अवस्था छ ।

संस्थागत विद्यालयमा शैक्षिक सुपरिवेक्षण न्यून हुनु, सुपरिवेक्षण भए पनि शैक्षिक पक्षमा ध्यान नपुग्नु जस्ता कारणले वर्तमान सुपरिवेक्षण प्रणाली आलोचनाको विषय बनेको छ । यो व्यावहारिक र उद्देश्यमूलक बन्न सकेको छैन । संस्थागत विद्यालयहरु व्यापारिक उद्देश्यले स्थापना भएका हुन्, यिनमा सुपरिवेक्षण गर्नु आवश्यक छैन भन्ने धारणाले संस्थागत विद्यालयमा शैक्षिक सुपरिवेक्षणको अवस्था कमजोर छ । यदी यो अवस्था कायमै रहने हो भने यसको औचित्य र महत्व कम हुँदै जाने कुरामा दूर्ईमत छैन । शिक्षा नियमावली, २०५९ मा विद्यालय निरीक्षकको काम, कर्तव्य र अधिकार शीर्षकमा वि.नि.ले प्रत्येक विद्यालय महिनाको एकपटक सुपरिवेक्षण गर्नुपर्ने व्यवस्था छ तर व्यावहारमा यस्तो अवस्था छैन । वि.नि.हरु कतिपय विद्यालयमा वर्षमा एक पटक पनि पुगेका छैनन् । समयमै यस्ता खालका समस्याहरुलाई सुधार गर्नु आवश्यक छ । अझ संस्थागत विद्यालयमा त नियमित रूपमा सुपरिवेक्षण नभएको जनगुनासाहरु सुन्न पाइन्छ । शिक्षा ऐन नियममा विद्यालय निरीक्षकले सामुदायिक र संस्थागत दुवै विद्यालयहरुको सुपरिवेक्षण गर्नुपर्ने व्यवस्था भए पनि व्यावहारमा त्यस्तो भएको पाइँदैन । विद्यालय व्यवस्थापन समितिका पदाधिकारीहरु संस्थापकले आफू अनुकूल नियुक्तिका लागि सिफारिश गर्न पाउने कानूनी प्रावधानका कारण संस्थागत विद्यालयमा सुपरिवेक्षण सम्बन्धमा केही नीतिगत अस्पष्टताहरु पनि रहेका देखिन्छन् । वर्तमान कानूनले विद्यालय व्यवस्थापन समितिलाई विद्यालयको सुपरिवेक्षण सम्बन्धमा महत्वपूर्ण जिम्मेवारी दिएको छ तर संस्थापक र निजहरुबाट सिफारिश भै नियुक्त समितिका सदस्यहरुबाट मात्र यो कार्य संभव देखिँदैन । बिना पूर्वाधार खोलिएका कतिपय संस्थागत विद्यालयहरुको भौतिक संरचना समेत कमजोर पाइन्छ । यसमा सुधार ल्याउनका लागि संस्थागत विद्यालयमा शैक्षिक सुपरिवेक्षणको स्थिति अध्ययन अनुसन्धान गर्न सान्दर्भिक देखिन्छ ।

१.३ अध्ययनको औचित्य

शिक्षा मानव संसाधन विकासको आधार हो । देशको आर्थिक तथा सामाजिक विकासको पूर्वाधार हो । सूचना तथा संचारको विकासले गर्दा विश्व आज एउटै सानो देशको रूपमा परिणत हुन पुगेको छ, यसलाई विज्ञान तथा प्रविधि एवं शिक्षाको प्रतिफलको रूपमा मान्नुपर्ने हुन्छ । आज विश्वका विभिन्न मुलुकहरूको अध्ययन गर्ने हो भने दक्ष मानव संसाधन भएका मुलुकहरू नै विकासको अग्रपंक्तिमा देखिन्छन् । दक्ष मानव संसाधन नहुने मुलुकहरू अविकसित मुलुकको पंक्तिमा रहेका छन् । विज्ञान र प्रविधिको विकास अनुरूप समय सुहाउँदो मानव संसाधन नेपालमा पनि उत्पादन हुन सकिरहेको छैन । गुणस्तरीय शिक्षा बिना दक्ष मानव संसाधन उत्पादन सम्भव छैन । गुणस्तरीय शिक्षाका लागि शिक्षकको योग्यता, दक्षता एवं प्रतिबद्धतामा सुधार गर्नुपर्ने हुन्छ । यसका लागि विद्यालयहरूमा हुने सम्पूर्ण शैक्षिक गतिविधिहरूलाई साकार पारी शिक्षाको उद्देश्य पूरा गर्न विद्यालयका सम्पूर्ण क्रियाकलापहरूलाई सही मार्गमा डोऱ्याउनका लागि विद्यालयमा सुपरिवेक्षणको आवश्यकता हुन्छ ।

सामुदायिक विद्यालयमा शैक्षिक सुपरिवेक्षणसंग सम्बन्धित विविध विषयहरूमा पर्याप्त अध्ययन अनुसन्धान भएता पनि हालसम्म संस्थागत विद्यालयमा शैक्षिक सुपरिवेक्षण सम्बन्धी शीर्षकमा कम मात्र अध्ययन भएको पाइन्छ । विद्यालय सुपरिवेक्षण सम्पूर्ण शिक्षा प्रणालीको मेरुदण्ड भएको हुँदा यसको प्रयोग कसरी भईरहेको छ ? यसमा के कस्ता सुधारहरू गर्नु आवश्यक छ ? अथवा परिवर्तित धारणा अनुरूप सुपरिवेक्षणको भावी स्वरूप कस्तो हुनुपर्छ ? नयाँ नयाँ शैक्षिक प्रविधिको विकास भईरहेको वर्तमान सन्दर्भमा सुपरिवेक्षण प्रणालीलाई कसरी बढी भन्दा बढी व्यावहारिक बनाउन सकिन्छ ? भन्ने जस्ता सवालहरूमा अध्ययन अनुसन्धान गरी सुझावहरू दिन यो अध्ययन उपयोगी छ । यस अनुसन्धानले विद्यालय सुपरिवेक्षकहरूलाई सुपरिवेक्षण गर्न, प्र.अ.लाई विद्यालय संचालनको विविध पक्षहरूमा ब्यवस्थापन गर्न एवं शैक्षिक सुपरिवेक्षण गर्न, विद्यालयसंग सम्बन्धित सम्पूर्ण सरोकारवालाहरूलाई जिम्मेवारी बोध गराउन, संस्थागत विद्यालयको शैक्षिक सुपरिवेक्षणको क्षेत्रमा देखापरेका समस्याहरू पहिचान गरी सम्बन्धित पक्षहरूलाई सुधारका लागि सुझावहरू प्रदान गर्न, सुपरिवेक्षण सम्बन्धी नीति निर्माण गर्ने नीति निर्माताहरूलाई आधार प्रदान गर्न, संस्थागत विद्यालयसंग सम्बन्धित सबै पक्षलाई विद्यालयप्रति सकारात्मक धारणाको विकास गराई रचनात्मक कार्य गर्न सहयोग पुऱ्याउने छ । संस्थागत विद्यालयको सुपरिवेक्षणमा देखिएका कमी कमजोरी औँल्याई सुझावहरू दिन समेत यो शीर्षक छानेर अध्ययन गरिएको छ । भविष्यमा यस विषयमा

अध्ययन अनुसन्धान गर्न चाहने जो कोही व्यक्तिहरूलाई समेत यो अध्ययन उपयोगी हुने हुँदा यस शीर्षकमा गरिने अध्ययन अनुसन्धान औचित्यपूर्ण हुन्छ ।

१.४ अध्ययनको उद्देश्य

यस अध्ययनको लागि निम्नानुसारका उद्देश्यहरू राखिएका छन्:-

१. संस्थागत विद्यालयमा सुपरिवेक्षणको वर्तमान अवस्थाको पहिचान गर्ने ।
२. सुपरिवेक्षणमा देखापरेका समस्याहरूको विश्लेषण गर्ने ।
३. संस्थागत विद्यालयको सुपरिवेक्षणमा देखापरेका समस्या समाधानका उपायहरू सुझाउने ।

१.५ अनुसन्धानात्मक प्रश्नहरू

संस्थागत विद्यालयहरूमा शैक्षिक सुपरिवेक्षणको स्थिति पत्ता लगाउन शोधपत्रमा निम्नलिखित अनुसन्धानात्मक प्रश्नहरूका उत्तर खोजिएको छ ।

१. संस्थागत विद्यालयहरूमा विद्यालय सुपरिवेक्षण कसरी हुने गरेको छ ?
२. संस्थागत विद्यालयमा कसकसबाट सुपरिवेक्षण हुने गरेको छ ?
३. संस्थागत विद्यालयमा शैक्षिक सुपरिवेक्षण कसरी भैरहेको छ ?
४. संस्थागत विद्यालयमा कुशल शैक्षिक सुपरिवेक्षण कसरी कसरी स्थापित गर्न सकिन्छ ?
५. संस्थागत विद्यालय सुपरिवेक्षण प्रणालीमा देखापरेका समस्याहरू के-के छन् ?
६. सुपरिवेक्षण प्रणालीलाई प्रभावकारी बनाउन कस्ता कदमहरू चाल्नुपर्छ ?
७. संस्थागत विद्यालयको सुपरिवेक्षणलाई प्रभावकारी बनाउन कस्तो रणनीति अपनाउनुपर्ला ?

१.६ अध्ययनको परिसीमा

अनुसन्धानकर्ताको सीमित स्रोत, साधन र समय तथा अन्य समस्याहरूका बीच सञ्चालित यो अनुसन्धानमा संस्थागत विद्यालयमा शैक्षिक सुपरिवेक्षण व्यवस्थाको अवस्था पहिचान गरी यसको विश्लेषण गर्ने क्षेत्र व्यापक भएता पनि यस अध्ययनलाई सुपरिवेक्षणको वर्तमान अवस्था पहिचान गरी देखिएका समस्याहरू समाधानका लागि सुझाव दिनमा मात्र सीमित गरिएको छ । यो अध्ययन प्रश्नावली, अन्तरवार्ता, अवलोकन जस्ता साधनको प्रयोग गरी मोरङ्ग जिल्लाको संस्थागत विद्यालयहरूमध्ये राधाकृष्ण स्रोत केन्द्र अन्तरगत रहेको २ उच्च मा.वि. र ३ मा.वि. मा सीमित रहेको छ । यो अध्ययन अध्ययन क्षेत्र तथा अध्ययन क्षेत्र सग मिल्दोजुल्दो क्षेत्रमा लागु हुने छ ।

१.७ शब्दहरूको परिभाषा

सामुदायिक विद्यालय	:	नेपाल सरकारबाट नियमित रूपमा अनुदान पाउने गरी अनुमति वा स्वीकृति पाउने विद्यालय ।
संस्थागत विद्यालय	:	नेपाल सरकारबाट नियमित रूपमा अनुदान नपाउने गरी अनुमति वा स्वीकृति पाउने विद्यालय ।
प्राथमिक विद्यालय	:	कक्षा १ देखि ५ सम्मको शिक्षा दिने विद्यालय ।
निम्न माध्यमिक विद्यालय	:	कक्षा १ देखि ८ सम्मको शिक्षा दिने विद्यालय ।
माध्यमिक विद्यालय	:	कक्षा १ देखि १० सम्मको शिक्षा दिने विद्यालय ।
स्रोतकेन्द्र	:	समूह विद्यालयभित्रको यातायात, सञ्चार लगायत सबै दृष्टिले पायक पर्ने कुनै एक साधनस्रोत सम्पन्न विद्यालय जसले समूह विद्यालयहरूको शैक्षिक नेतृत्व प्रदान गर्दछ ।
व्यवस्थापन समिति	:	व्यवस्थापन समिति भन्नाले अध्यक्ष सहित सदस्यहरूलाई समेत जनाउने अर्थमा प्रयोग गरिएको छ ।
शिक्षक	:	शिक्षक भन्नाले विद्यालयको अध्यापक सम्भन्तुपर्छ र सो शब्दले प्र.अ.समेतलाई जनाउँछ ।
शैक्षिक सुपरिवेक्षण	:	शिक्षण सिकाई प्रक्रियामा आउने समस्याको अध्ययन, अवलोकन गर्नु र सो को समाधान गर्ने प्रक्रिया ।
निरीक्षक	:	निरीक्षक भन्नाले विद्यालयको निरीक्षण गर्न तोकिएको कर्मचारी सम्भन्तुपर्छ ।
स्रोत व्यक्ति	:	स्रोतकेन्द्रका समूह विद्यालयहरूको रेखदेख, निरीक्षण/ सुपरिवेक्षण गर्ने व्यक्ति

परिच्छेद दुई : सम्बन्धित साहित्यको पुनरावलोकन र सैद्धान्तिक खाका

कुनै पनि विषयवस्तु वा समस्याको समाधानको लागि अध्ययन, अनुसन्धान गरी अनुसन्धान कार्यलाई सार्थक निष्कर्षमा पुऱ्याउन कुनै न कुनै पूर्व स्थापित सिद्धान्तमा आधारित भएर गर्दा त्यस विषय वा समस्यासँग सम्बन्धित पूर्व साहित्यको अध्ययन गर्नु अनिवार्य हुन्छ। पूर्व-साहित्यको अध्ययनले आफ्नो अनुसन्धानको उद्देश्य प्राप्तिका लागि आवश्यक पर्ने विधि तथा साधनको छनौट गर्न, प्रस्तुतिकरण र विश्लेषण गर्न, निष्कर्ष र सुझावहरू प्रस्तुत गर्न सहयोग पुऱ्याउँछ। यस शोध शीर्षकको अध्ययनका सन्दर्भमा शोधकर्तालाई प्राप्त भएका सामग्रीहरूको अध्ययन गरी प्राप्त भएका निष्कर्षहरू तल उल्लेख गरिएको छ।

२.१ सम्बन्धित साहित्यको पुनरावलोकन

खापुङ (२०६७) का अनुसार सामुदायिक विद्यालयमा सुपरिवेक्षणको अवस्था न्यून रहेको, ऐन तथा नियमावली अनुरूप सुपरिवेक्षण हुन नसकेको, राजनैतिक हस्तक्षेप, असुरक्षा जस्ता कारणले सुपरिवेक्षणमा बाधा पुगेको, प्र.अ.ले सुपरिवेक्षण कार्यमा कम महत्व दिएको, निरीक्षकहरूमा विषयगत ज्ञानको अभाव रहेको, तोकिएको दरवन्दी अनुसार विद्यालय निरीक्षकहरू नभएको, विद्यालय निरीक्षकहरूलाई कम्प्यूटर, ल्यापटप जस्ता आधुनिक साधनहरू उपलब्ध नगराइएको, पुरस्कार र दण्डको व्यवस्था कार्यान्वयन नभएको, सुपरिवेक्षण सम्बन्धी तालीमको अभाव, विद्यालय निरीक्षक/स्रोतव्यक्तिहरूलाई सहयोगी कर्मचारीको व्यवस्था नभएको, प्रधानाध्यापकहरूले विद्यालयमा अन्य प्रशासनिक कार्यब्यस्तताले सुपरिवेक्षण कार्यको जिम्मेवारी पूरा गर्न नसकेको, विद्यालयसँग स्रोत र साधनको अभाव, अभिभावकहरूमा सुपरिवेक्षण सम्बन्धी ज्ञानको अभाव जस्ता समस्याले शैक्षिक सुपरिवेक्षणको क्षेत्रमा ठूलो प्रभाव पारिरहेको हुँदा स्थानीय स्तरमा मानव स्रोतको उचित परिचालन गरी उनिहरूबाट समेत लाभ लिनुपर्ने र व्यावहारिक समस्या हल गरिनुपर्ने कुरा औल्याइएको छ।

माथि उल्लेख गरिएको शोधपत्र सामुदायिक विद्यालयमा शैक्षिक सुपरिवेक्षणको प्रभावकारिता शीर्षकमा गरिएको अनुसन्धान हो। शैक्षिक सुपरिवेक्षणका विविध पक्षमा हुने अन्य अध्ययन अनुसन्धानका लागि यसले आधार प्रदान गरेको भएता पनि अनुसन्धान सामुदायिक विद्यालयमा मात्र सीमित छ। यसले संस्थागत विद्यालयमा हुने गरेको सुपरिवेक्षण सम्बन्धमा कुनै खोजी गरेको पाईदैन। सामुदायिक विद्यालयको शैक्षिक सुपरिवेक्षणको वर्तमान अवस्था, समस्या र समाधानका लागि सुझावहरू प्रस्तुत गरी संस्थागत विद्यालयमा भए गरेका सुपरिवेक्षणका गतिविधि सम्बन्धमा अध्ययन अनुसन्धान गर्ने जो कोहीका लागि यसले मार्ग प्रसस्त गरेको छ।

यहाँ हाम्रो अध्ययनको शीर्षक संस्थागत विद्यालयमा शैक्षिक सुपरिवेक्षणसंग उक्त अनुसन्धान केही मिल्दोजुल्दो छ । यी दुवै अध्ययनका उद्देश्यहरु केही समान भए पनि अध्ययनको विषय र क्षेत्र फरक छ । माथि उल्लेखित अनुसन्धानले हाम्रो अनुसन्धानलाई पहिले यस विषयमा के कति अनुसन्धान भएका थिए ? र अब के विषय र क्षेत्रमा कसरी कुन विधिबाट अनुसन्धान गर्ने ? भन्ने विषयमा सहयोग पुऱ्याएको छ ।

हुंगाना (२०५८) का अनुसार विद्यालयहरु नियमानुसार सञ्चालन गराउने, पाठ्यक्रम कार्यान्वयन गराई शैक्षिक गुणस्तर उठाउने, शिक्षण क्रियाकलापमा आईपर्ने शिक्षकका समस्या समाधान गर्ने, शिक्षकलाई व्यावसायिक र स्रोतपूर्ण बनाउन सहयोग गर्ने, शैक्षिक योजना निर्माण गरी कार्यान्वयन गर्न मद्दत गर्ने जस्ता काम गर्ने व्यक्ति विद्यालय निरीक्षक हो । यस्ता कार्यहरु सम्पन्न गराउन जि.शि.अ.ले विद्यालय निरीक्षकलाई कार्य क्षेत्र तोकिएको हुन्छ । निरीक्षकले निरीक्षण गरी विद्यालय एवं विद्यार्थीको समस्या पहिचान गराउन सक्नुपर्दछ र तदनुरूप कार्य गर्न प्रेरित गर्नुपर्दछ । शिक्षकका समस्या समाधानमा सहयोगी र रचनात्मक सुझाव प्रस्तुत गर्न सक्नुपर्दछ, ।

विद्यालयको शैक्षिक सुपरिवेक्षणसंग सम्बन्धित जुन कुनै विषयमा अध्ययन अनुसन्धान गर्नका लागि सर्वप्रथम सुपरिवेक्षण के हो ? यसमा को को व्यक्तिहरु सहभागी हुन्छन् ? उनीहरुका कर्तव्य र दायित्वहरु के के हुन् ? जस्ता विषयमा जान्नु आवश्यक हुन्छ । माथिको लेख समीक्षामा विद्यालय निरीक्षकले गर्नुपर्ने कार्यहरुको बारेमा स्पष्ट रूपमा उल्लेख भएको हुँदा विद्यालय निरीक्षकहरुले विद्यालयमा सुपरिवेक्षणका क्रममा के गरिरहेका छन् ? उनीहरुबाट सम्पादित कार्यहरु ऐन नियम अनुसार छन् छैनन् ? यदि छैनन् भने अब उनीहरुले सुपरिवेक्षण सम्बन्धी कस्ता कार्यहरु गर्नुपर्ने हुन्छ ? जस्ता विषयहरुमा अनुसन्धाका क्रममा स्पष्ट हुन मद्दत पुगेको छ ।

कोइराला (२०५९) का अनुसार निरीक्षकहरु नराम्रो हेर्न चाहँदैनन्, अधिपछि जे भए पनि निरीक्षणको दिन विद्यालयले राम्रा राम्रा पक्षहरु मात्र देखाऊन् भन्ने सोच राख्दछन् । निरीक्षकहरु एकथरी अधिकार देखाउन चाहन्छन् भने अर्काथरी तालीम, योग्यता र अनुभवको कमीको कारणले हिनताबोधमा जकडिएका छन् । हाम्रा विद्यालयमा दुई थरी निरीक्षकहरु विद्यमान छन् । एकथरी निजामती सेवाका निरीक्षक छन् भने अर्काथरी शिक्षक सेवाका स्रोतव्यक्तिहरु । निरीक्षकहरु पेशाप्रति

प्रतिवद्ध हुनुको सट्टा कुनै न कुनै राजनीतिक दलहरुप्रति आस्थावान भएका छन् । निरीक्षकहरुले प्राविधिक सेवा उपलब्ध गराउनुपर्नेमा उनीहरु प्रशासनिक स्थानको खोजीमा छन् । विद्यालय निरीक्षण त गर्दैछौं तर त्यसपछि के हुन्छ ? भन्ने उनीहरुको तर्क छ । निरीक्षक र शिक्षक बीचमा विश्वासको कमी छ । बारम्बार निरीक्षण भइरहेका विद्यालय र निरीक्षण नभएका विद्यालयमा शिक्षण सिकाइ क्रियाकलापमा खासै अन्तर देखिँदैन । निरीक्षकहरुले पेशाप्रति नयाँ नयाँ अनुसन्धानात्मक कार्य गर्नुपर्नेमा यस विषयमा कसैको ध्यान पुगेको देखिँदैन । 'राजाको काम कहिले जाला घाम' भन्ने उखान चरितार्थ भएको छ । लाए अह्राएको काम मात्र गर्ने प्रवृत्ति हावी भएको छ ,उनीहरुमा आत्मविश्वासको कमी छ ।

विद्यालय सुपरिवेक्षणका मूल जिम्मेवार व्यक्तिहरु आफ्नो कार्यप्रति जिम्मेवार छैनन् । उनीहरु कुनै न कुनै राजनैतिक दलप्रति प्रतिवद्ध भएका छन् । विद्यालय निरीक्षकहरु अन्य दिनहरुमा जे जस्तो भए पनि विद्यालय निरीक्षण भएका दिन राम्रा राम्रा पक्षहरु देखाउनुपर्छ भन्ने मानसिकताले ग्रस्त छन् । निरीक्षकहरुमा तालीम, योग्यता र अनुभवको कमी छ । योग्य, दक्ष र अनुभवी शिक्षकहरुले विद्यालय निरीक्षकहरुलाई विश्वास गर्दैनन् । विद्यालय निरीक्षकहरुले अधिकारको मात्र प्रयोग गरेका छन् । कर्तव्य पालनामा ध्यान दिएका छैनन् । शिक्षण सिकाइ क्रियाकलापसंग सम्बन्धित अनुसन्धानात्मक कार्यहरु भएका छैनन् । सुपरिवेक्षणको क्षेत्रमा यस्ता प्रकारका प्रसस्त समस्याहरु भइरहेको वर्तमान अवस्थामा उक्त समस्याहरु किन सृजना भए ? र ती समस्याहरुको समाधान कसरी गर्न सकिन्छ ? भनी सुभाष दिन यो अनुसन्धान सान्दर्भिक हुने आशा गर्न सकिन्छ ।

गौतम (२०६७) का अनुसार वर्तमान नेपालको सुपरिवेक्षणमा सुधार गर्नका लागि विद्यालय निरीक्षकहरुलाई पर्याप्त दैनिक भत्ता तथा उचित तालीमको व्यवस्था हुनुपर्दछ । उनीहरुलाई पेशाप्रति प्रतिवद्ध बनाई वृत्ति विकासका अवसरहरु उपलब्ध गराउनुपर्छ । निरीक्षण प्रतिवेदनको कार्यान्वयनमा सुनिश्चितता हुनुपर्छ । समानुपातिक ढंगले जिम्मेवारी बाँडफाँड र स्रोतको वितरण गरिनुपर्छ । विद्यालय निरीक्षक र शाखा अधिकृत बीचको विभेद अन्त्य गरिनुपर्छ । निरीक्षकहरु विषयगत रुपमा नियुक्ति गरिनुपर्छ । नागरिक समाजलाई समेत सुपरिवेक्षण कार्यमा सहभागी गराउनुपर्छ । अनुसन्धानलाई सुपरिवेक्षणको अभिन्न अंग बनाइनुपर्छ ।

नेपालको वर्तमान सुपरिवेक्षण प्रणालीमा एउटै विज्ञापनबाट एउटै कार्य प्रकृति र जिम्मेवारीको कार्य गर्ने गरी विद्यालय निरीक्षक पदमा नियुक्त निरीक्षकहरु मध्ये कसैलाई शाखा अधिकृतको जिम्मेवारी

दिइएको छ भने कसैलाई फिल्डको जिम्मेवारी दिइएको छ । एउटै पदका व्यक्तिहरूलाई फरक प्रकृतिको काम गराउँदा उनीहरू बीच मतभेद भएका कुराहरू समेत सुन्नमा आएका छन् । नियुक्ती पाएका १०-१५ वर्षसम्म पनि कतिपय निरीक्षकहरूलाई पेशागत तालीम प्रदान गरिएको छैन । फिल्डमा गएर काम गर्दा आवश्यक मात्रामा भत्ताको व्यवस्था छैन । उनीहरूलाई थप अध्ययन गरी वृत्ति विकास गर्ने अवसरहरू छैनन् । निरीक्षण गरी दिएका प्रतिवेदनहरू कार्यान्वयनमा आएका छैनन् । विषयगत निरीक्षकहरू नियुक्ती गर्ने व्यवस्था छैन । सबै विषयहरूको कक्षा अवलोकन गर्नु सम्भव पनि हुँदैन । यही कारणले सुपरिवेक्षणको क्रममा कक्षामा पस्न रुचाउँदैनन् । विद्यालयका अभिभावकहरू सुपरिवेक्षण कार्यमा अनविज्ञ छन् । उनीहरू विद्यालय गएर आफ्ना बालबच्चाहरू कसरी पढिरहेका छन् ? सुधार गर्न के गर्नुपर्छ ? भनी प्र.अ., शिक्षक र सुपरिवेक्षकसँग छलफल गर्दैनन् । यी र यस्ता व्यापक समस्याहरूबाट जकडिएको हाम्रो विद्यालयको सुपरिवेक्षणमा सुधार ल्याउन थप अध्ययन अनुसन्धानको आवश्यकता देखिएको हुँदा यो अनुसन्धान सहयोगी हुने आशा गर्न सकिन्छ ।

२.२ सैद्धान्तिक खाका

जर्ज इटन मायो (सन् १९५०) का अनुसार कुनै पनि संगठनमा कामदारहरूका बीच सुमधुर सम्बन्ध भएमा कार्यसम्पादन राम्रो, चाँडो र स्तरीय हुने र यसको विपरित मानव सम्बन्ध भएमा कार्यसम्पादन ढिलो, नराम्रो र स्तरहीन हुने कुरा यस सिद्धान्तले प्रतिपादन गरेको छ । यो सिद्धान्त अनुसार मानव सम्बन्ध भन्नाले व्यवस्थापक र कामदार बीच हुने अन्तर्क्रिया हो । यो सिद्धान्तका अनुसार संघ संस्थामा उत्पादन बढाउन व्यवस्थापकले कामदारहरूको भावना र चाहना बुझेर मानवीय सम्बन्ध बढाउनुपर्छ । राम्रोसँग सम्बन्ध स्थापना गर्न सकेमा काममा स्तरीयता एवं प्रभावकारिता हासिल हुन्छ । मानवीय सम्बन्ध बढाउन मानवीय समन्वय कायम राख्नुपर्छ । मानवीय समन्वय कायम राख्नका लागि विभिन्न मनमुटाव, कलह समाप्त गर्नुपर्छ । मानवीय सम्बन्ध विकासका लागि व्यवस्थापक/ प्रशासकले कामदारसँग उनीहरूका विचार, काम गर्ने तरिका बुझी अस्पष्ट कुरामा स्पष्ट हुनुपर्दछ । कामप्रति उत्प्रेरणा बढाउन कामको शुरुआतबाटै समन्वय गर्दै जानुपर्छ । संघ संस्थामा घनिष्ट सम्बन्धका रूपमा रहेका मानिस, मेसिन, वस्तु र वातावरण जस्ता साधन स्रोतलाई उद्देश्य प्राप्तिका लागि एकीकृत गर्नसके मानव सम्बन्ध बढ्छ र उत्पादनलाई बढाउँछ । संस्थामा मानवस्रोत, प्रकृया र वातावरण बीचको सुमधुर सम्बन्धलाई कायम राख्ने कार्यलाई निरन्तरता दिनुपर्छ (कोइराला र अन्य २०६२ बाट उद्धृत) ।

यो सिद्धान्तले सहभागितामूलक सिद्धान्तमा जोड दिन्छ । सामुहिक भावनाका साथ काम गरेमा नै अत्याधिक कार्य सफलता हुन्छ भन्ने यस सिद्धान्तको ठहर छ । निरीक्षण तथा सुपरिवेक्षण कार्यमा पनि प्र.अ., शिक्षक, विद्यार्थी र वि.व्य.स. तथा अभिभावक र निरीक्षक बीच सुमधुर सम्बन्ध कायम गर्नुपर्छ साथै उक्त कार्यमा संलग्न व्यक्तिहरूलाई कार्यप्रति उत्प्रेरित गर्नुपर्दछ । विद्यालय भन्नासाथ यसभित्र शिक्षक, विद्यार्थी, अभिभावक, प्रशासक, कर्मचारी आदि पर्दछन् । विद्यालयलाई नियमित र सुचारु रूपले संचालन गर्नका लागि विद्यालयसंग सम्बद्ध सम्पूर्ण शिक्षक, विद्यार्थी, कर्मचारी, सुपरिवेक्षक आदि बीच राम्रो सम्बन्ध र समन्वयको आवश्यकता पर्दछ । विद्यालयमा त्यसमा पनि कक्षा कोठाभित्र संचारको महत्वपूर्ण भूमिका रहन्छ । मानवीय सम्बन्ध र समन्वय कायम गर्नका लागि र मानव संसाधनलाई एकीकृत गरी विद्यालयको उद्देश्य प्राप्तिका लागि उपयुक्त संचार व्यवस्था कायम गर्नुपर्दछ । यसबाट सामुहिक भावनाको विकास हुन्छ । विद्यालय हाम्रो हो, हामी सबैको साभ्ना प्रयासबाट मात्र विद्यालयको उद्देश्य प्राप्त हुन्छ भन्ने भावनाको विकास हुन्छ । सुपरिवेक्षकले पनि आफ्नो पदीय अधिकारको दम्भ प्रयोग नगरी सरोकारवालाहरूसँग असल सम्बन्ध कायम गरी सहभागितामूलक सुपरिवेक्षण शैली अपनाए मात्र शिक्षण सिकाई क्रियाकलापमा सुधार ल्याउन सेवा र टेवा पुग्दछ । यो सिद्धान्तले संस्थागत विद्यालय संचालनमा शैक्षिक सुपरिवेक्षणको कार्यमा सहयोग पुऱ्याउँछ ।

अब्राहम मास्लो(सन् १९४३) ले मानवका आवश्यकता श्रृंखला नामक उत्प्रेरणा सम्बन्धी सिद्धान्त प्रतिपादन गरेका छन् जसलाई मास्लोको आवश्यकताको सिद्धान्त भनिन्छ । उनका अनुसार मानिसका आवश्यकता असीमित हुन्छन् जुन क्रमिक रूपमा अधि बढिरहेका हुन्छन् । निम्नस्तरको आवश्यकता पूरा भएपश्चात मानिस उच्चस्तरको आवश्यकतातिर अधि बढ्छ । मास्लोले मानिसका आवश्यकतालाई श्रृंखलाबद्ध रूपमा शारीरिक आवश्यकता, सुरक्षात्मक आवश्यकता, सामाजिक आवश्यकता, स्वभिमानको आवश्यकता र आत्मबोधको आवश्यकता गरी पाँच भागमा विभाजन गरेका छन् । अन्तरक्रिया, आवश्यकता र प्रोत्साहनले मानिसलाई कामप्रति उत्प्रेरित गर्दछ (कोइराला र अन्य २०६२ बाट उद्धृत) । वास्तवमा नेपालको संस्थागत विद्यालय सुपरिवेक्षण पद्धतिमा आवद्ध विद्यालय निरीक्षक, स्रोतव्यक्ति, प्र.अ. र विद्यालय व्यवस्थापन समितिका पदाधिकारीहरूलाई आफ्नो कार्य र जिम्मेवारीप्रति जागरुक र उत्प्रेरित गराउन पनि यी चरणबद्ध आवश्यकताहरूले महत्वपूर्ण भूमिका खेल्छ ।

विद्यालय निरीक्षक, स्रोतव्यक्ति र प्रधानाध्यपकहरु आधारभूत आवश्यकता र सुरक्षात्मक आवश्यकताले ग्रस्त देखिन्छन् । मास्लोका अनुसार यी आवश्यकताहरु निम्नस्तरका भएपनि अत्यन्तै महत्वपूर्ण छन् । शिक्षकहरुको आधारभूत आवश्यकताहरु गाँस, बाँस र कपास जस्ता कुराहरुमा अभाव नहुने गरी उनीहरुलाई तलव भत्ता तथा अन्य सुविधाको व्यवस्था गरिनुपर्छ । नेपालमा द्वन्द्वका कारणले शिक्षकहरुले असुरक्षित भएको महसुस गरेका छन् । उनीहरुले विद्यालयहरुमा सुरक्षित वातावरणमा पठनपाठन क्रियाकलाप संचालन गर्ने अवसर पाउनुपर्दछ । तनावग्रस्त शिक्षकबाट संचालित शिक्षण सिकाइ क्रियाकलापबाट कस्तो प्रकारको विद्यार्थी उत्पादन होला सहजै अनुमान गर्न सकिन्छ । शिक्षकहरुले आफ्नो हैसियत अनुसारको सामाजिक मान मर्यादाको आशा गरेका हुन्छन् । सुपरिवेक्षणको क्रममा निरीक्षकले सोको समेत विचार पुर्याउनुपर्दछ । वि.नि. स्रोतव्यक्तिको सुपरिवेक्षण कार्यबाट शिक्षकहरुको सामाजिक मर्यादामा आँच आउनुहुँदैन । यसैले सरोकारवालाहरुका यी श्रृङ्खलाबद्ध आवश्यकतातर्फ सम्बन्धित निकायले ध्यान पुर्याउनुपर्छ । शिक्षकहरुको शिक्षण कार्यमा उत्प्रेरणा बढाउन सम्बन्धित पक्षले उनीहरुका आवश्यकताहरु पहिचान गर्न सक्नुपर्छ ।

२.३ पूर्वसाहीत्यको समिक्षा

शिक्षा आर्थिक एवं सामाजिक रुपान्तरणको आधारशीला हो । शिक्षा प्राप्त गर्ने औपचारिक थलो विद्यालय हो । विद्यालयमा शिक्षण सिकाइ क्रियाकलाप सफल तथा प्रभावकारी बनाई गुणस्तरीय शिक्षा हासिल हुन सकेमा मात्र शिक्षाको उद्देश्य पूरा हुन्छ । त्यसैले शिक्षाको उद्देश्य पूरा गर्नका लागि विद्यालयमा गरिने सम्पूर्ण क्रियाकलापहरुलाई सफल बनाउनका लागि विद्यालयमा कार्यरत सम्पूर्ण शिक्षक तथा कर्मचारीहरुलाई आ-आफ्नो पेशाप्रति प्रेरित गर्न आवश्यक छ । यसका लागि विद्यालयमा सुपरिवेक्षण निरन्तर रुपमा गर्नुपर्छ ।

यहाँ 'संस्थागत विद्यालयहरुमा शैक्षिक सुपरिवेक्षणको स्थिति' शीर्षकमा शोध कार्य गर्ने सन्दर्भमा पूर्वस्थापित मान्यता तथा सिद्धान्तलाई आधार मान्दा मेरी पार्कर फोलेटका अनुसार संघ संस्थामा उत्पादन बढाउन व्यवस्थापकले कामदारहरुको भावना र चाहना बुझेर मानवीय सम्बन्ध बढाउनुपर्छ । मानवीय सम्बन्ध बढाउन मनमुटाव र कलह समाप्त गर्नुपर्छ । त्यसैगरी अब्राहम मास्लोका अनुसार संघ संस्थामा काम गर्ने व्यक्तिहरुको उत्प्रेरणा बढाउन उनीहरुका श्रृंखलाबद्ध आवश्यकताहरु क्रमश पूरा गर्दै जानुपर्छ । विद्यालयमा निरीक्षण तथा सुपरिवेक्षणसंग सम्बन्धित

व्यक्तिहरुले पनि आपसमा मानवीय सम्बन्ध कायम गर्नुपर्छ र उनीहरुका आवश्यकताका सम्बन्धमा सम्बन्धित निकायले ध्यान पुऱ्याउनुपर्ने हुन्छ । यसैगरी पूर्वसाहित्यको अध्ययनले समेत शोध कार्य सरल र सहज भएको पुष्टि हुन्छ ।

परिच्छेद तीन: अध्ययन विधि

कुनै पनि अध्ययन अनुसन्धानलाई सार्थक निष्कर्षमा पुऱ्याउन अपनाइने प्रक्रियालाई विधि भनिन्छ । कुनै तरिका वा प्रक्रिया नअपनाई गरिएको अनुसन्धान कार्यमा बाधा अड्चनहरु उत्पन्न हुन सक्छन् तसर्थ यस अनुसन्धानलाई निर्धारित लक्ष्यसम्म पुऱ्याउन केही निश्चित विधिहरु अपनाइएकोछ ।

३.१. अनुसन्धानात्मक ढाँचा

यो अध्ययन वर्णनात्मक र गुणात्मक गरी मिश्रित ढाचामा आधारीत छ । अनुसन्धानलाई निश्चित लक्ष्यसम्म पुऱ्याउनका लागि अनुसन्धान ढाँचाको आवश्यकता पर्दछ । यसले अनुसन्धानलाई मार्गनिर्देशन गर्दछ । अनुसन्धान ढाँचाले कस्तो तथ्याङ्क प्रयोग गर्ने, तथ्याङ्क कसरी प्राप्त गर्ने, तिनिहरुलाई कसरी विश्लेषण गर्ने, प्रतिवेदन कसरी तयार गर्ने भन्ने सम्बन्धमा सहयोग पुऱ्याउँछ । अनुसन्धान मूख्यतः वर्णनात्मक र गुणात्मक ढाँचामा गरिन्छ । यो अनुसन्धान वर्णनात्मक र गुणात्मक ढाँचामा आधारीत हुने छ । वर्तमान अवस्थामा संस्थागत विद्यालयमा भए गरेका गतिविधि सम्बन्धी तथ्याङ्क संकलन गरी प्राप्त तथ्याङ्कहरुलाई व्याख्या र विप्लेषण गरी उद्देश्यमा पुग्नकोलागि यो ढाँचा छनोट गरीएको छ ।

३.२ जनसंख्या र नमूना छनौट

कुनै पनि अध्ययन अनुसन्धान तथा खोज कार्यका लागि निश्चित क्षेत्र र जनसंख्याको आवश्यकता पर्दछ । सीमित स्रोत साधन र समयको कारणले गर्दा धेरै ठूलो क्षेत्र समेट्न सम्भव नहुने हुँदा निश्चित जनसंख्यालाई आधार मानेर निष्कर्ष प्राप्त गरी अन्य क्षेत्रमा सामान्यीकरण गर्ने प्रयास गरिने छ । यो अध्ययनका लागि मोरङ् जिल्ला अन्तर्गत विराटनगर उपमहानगरपालिकामा रहेका संस्थागत विद्यालयहरु, त्यहाँ कार्यरत प्र.अ., शिक्षक, विद्यालय व्यवस्थापन समितिका पदाधिकारीहरु, विद्यालय संस्थापकहरु, उक्त विद्यालयसंग सम्बन्धित विद्यालय निरीक्षकहरु / स्रोत व्यक्तिहरु र अभिभावकहरुलाई जनसंख्याका रूपमा लिइएको छ ।

तालिका १, नमूना छनौटका विद्यालयहरु

क्र.स.	विषय वस्तु	जम्मा जनसख्या	नमुना जनसख्या	नमुना छनौटको आधार
१.	विद्यालय	१६	५	प्रतिनिधिमुलक नमुना छनौट
२.	प्र.अ.	१६	५	प्रतिनिधिमुलक नमुना छनौट
३.	वि.व्य.स. पदाधिकारी/ अभिभावक	१६	५	प्रतिनिधिमुलक नमुना छनौट
४.	शिक्षक	१६	५	प्रतिनिधिमुलक नमुना छनौट
५.	वि.नि.	१	१	प्रतिनिधिमुलक नमुना छनौट
६.	स्रोत व्यक्ति	१	१	प्रतिनिधिमुलक नमुना छनौट

अध्ययनको लागि निर्धारण गरिएको पूरै जनसङ्ख्यासंग प्रत्यक्ष सम्पर्क गरी तथ्यांक संकलन गर्न कठिन हुने भएकाले अध्ययनको विषयमा केन्द्रित भएर निर्धारित जनसंख्याबाट प्रतिनिधिमुलक नमूना छनौट गरिएको छ। यस अध्ययनमा मूल जनसंख्याबाट सबै पक्षको प्रतिनिधित्व हुने गरी उद्देश्यमूलक नमूना छनौटका आधारमा निम्न अनुसारको नमूना छनौट गरिएको छ।

तालिका २, नमूना छनौटका विद्यालयहरु

क्र.स.	विद्यालयको नाम	प्र.अ	वि.व्य.स. पदाधिकारी/ अभिभावक	शिक्षक	वि. नि.	स्रोत व्यक्ति
१.	श्री पेरागन मा.वि. विराटनगर-४	१	१	१	१	१
२.	श्री इडेन नेशनल इङ्गलिस.स्कूल, विराटनगर-४	१	१	१		
३.	श्री मालविका ई.बो.स्कूल, विराटनगर -४	१	१	१		
४.	श्री पोलस्टार इ.बो.स्कूल, विराटनगर-४	१	१	१		
५.	श्री अर्पन इङ्गलिस स्कूल, विराटनगर-५	१	१	१		
	जम्मा	५	५	५	१	१

स्रोत: शिक्षा कार्यालय विद्यालय अभिलेख, २०७०

३.२.१. नमूना छनौटको विधि

यस अध्ययनका लागि आवश्यक तथ्याङ्क संकलन गर्न नमूनाको छनौट गर्दा प्र.अ./ प्रिन्सिपल, शिक्षक, विद्यालय संस्थापक, विद्यालय व्यवस्थापन समितिका पदाधिकारीहरु, वि.नि./ श्रोत व्यक्तिलाई उद्देश्यमूलक नमूना छनौट विधि अपनाई छनौट गरिएको छ ।

३.२.२. नमूना छनौटको आधार

नमूना छनौट गर्दा कूल जनसंख्यालाई समेट्ने गरी प्रतिनिधिमूलक जनसंख्यालाई आधार मानी छनौट गरिने छ । संस्थागत विद्यालयका अनुभवी एवं समस्यासँग परिचित र समस्यालाई बुझेर ठोस प्रतिक्रिया दिनसक्ने व्यक्तिलाई आधार मानी नमूना छनौट गरिएको छ ।

३.३ तथ्याङ्क सङ्कलनका स्रोतहरु:

अनुसन्धानलाई सार्थक निष्कर्षमा पुऱ्याउन उपयुक्त साधनहरुको आवश्यकता पर्दछ । अनुसन्धानलाई सहज हुने सूचना तथा तथ्याङ्क संकलनको निम्ति प्रश्नावली, अवलोकन, अन्तरवार्ता आदि साधनको प्रयोग गरिएको छ । अनुसन्धानकर्ता आफैले पहिलो पटक संकलन गरिएका तथ्यांकलाई स्रोत शिक्षक, पूर्व अनुभवी लेखकहरुलाई सम्पर्क गरी विश्वसनीय, वैध उपयोगी बनाइएको छ । प्राथमिक स्रोतका लागि जनसंख्या छनौटमा परेको वि.नि./स्रोतव्यक्ति, शिक्षकहरु, वि.व्य.स. पदाधिकारीहरु, अविभावकहरु मध्ये प्रतिनिधि प्राथमिक स्रोतको रूपमा प्रयोग गरिएको छ ।

तालिका ३, नमूना छनौटका विद्यालयहरु

क्र.स.	विधि	विधि कसलाई				विधि किन	विधि कहाँ छ
		प्र.अ.	वि.व्य.स. पदाधिकारी	शिक्षक	वि.नि. , स्रोत व्यक्ति		
१.	प्रश्नावली	✓	✓	✓	✓	उद्देश्य पुरा गर्नको लागि	अनुसुचि १ देखि ४ सम्म
२.	अन्तरवार्ता	✓	✓	✓	✓		
३.	अभिलेख अध्ययन	—	—	—	—		

विद्यालयको अभिलेख, शैक्षिक पत्रिका, प्रतिवेदनहरु, पूर्ववत अनुसन्धान, विभिन्न समयमा प्रकाशित पुस्तकहरुमा प्राप्त सूचना, जानकारीलाई द्वितीय स्रोतको रूपमा प्रयोग गरिएको छ ।

३.३.१ अन्तरवार्ता:

अध्ययनको क्रममा नमूना जनसंख्याभित्रका व्यक्तिहरुलाई सम्बन्धित विषयमा मौखिक रूपमा प्रश्नहरु सोधी तथ्याङ्क तथा जानकारीहरु संकलन गरिएको छ ।

३.३.२ प्रश्नावली

अनुसन्धानको लागि छनौट भएको नमूना जनसंख्याभित्रका व्यक्तिहरुलाई लिखित रूपमा प्रश्नावली निर्माण गरी सूचना तथा तथ्याङ्क संकलन गरिएको छ । प्रश्नावली गर्नु अगावै अध्ययनको प्रयोजन तथा विषयवस्तु समेत परिचय गराइएको थियो । अध्ययनको लागि छनौट भएको नमूना जनसङ्ख्या भित्रका प्र.अ., शिक्षकहरु, वि.व्य.स. पदाधिकारीहरु, अविभावक/ शिक्षाप्रेमीहरु, वि.नि., स्रोत व्यक्तिहरुलाई लिखित रूपमा प्रश्नावली निर्माण गरी सूचना, तथ्याङ्कहरु सङ्कलन गरिएको थियो । प्रश्नावलीको नमूना अनुसूची-१, अनुसूची-२, अनुसूची-३ र अनुसूची-४ मा दिइएको छ ।

३.३.३ अभिलेख अध्ययन

अनुसन्धानका लागि विद्यालय सुधार योजना, वि.व्य.स. बैठक पुस्तिका, शिक्षक स्टाफ बैठक पुस्तिका, निरीक्षण पुस्तिका, शिक्षक हाजिरी खाता, विद्यार्थी हाजिरी खाता आदिको अध्ययन गरिएको थियो ।

३.४ तथ्याङ्क संकलनका साधन

यस अध्ययनको उद्देश्य प्राप्तीका लागि अन्तरवार्ता, प्रश्नावली, अभिलेख अध्ययन जस्ता साधनको प्रयोग गरी पूरा गरिएको छ । प्रयोग गरिने साधनको वैधता, विश्वसनियता प्राप्तीका लागि विज्ञसंगको छलफल, पहिले प्रयोग भएको अवस्थामा शोध निर्देशकसंग छलफल गरी प्राप्त गरिएको छ ।

३.५ तथ्याङ्क संकलन प्रक्रिया

मोरङ् जिल्ला विराटनगर उपमहागरपालिकामा संचालित संस्थागत विद्यालयहरुमा सुपरिवेक्षणको वर्तमान अवस्था पत्ता लगाई सुपरिवेक्षणमा देखिएका कमी कमजोरीहरु हटाउन सुझाव दिने उद्देश्यले शोध कर्ता स्वयं नमूना छनौट गरिएका विद्यालयहरुमा गई वि.ब्य.स. पदाधिकारी, प्र.अ., शिक्षक र अभिभावक/शिक्षाप्रेमीहरुका लागि पूर्वनिर्मित तथ्याङ्क संकलनका साधनको प्रयोग, विद्यालयको अभिलेख अध्ययन तथा अवलोकन र प्र.अ. शिक्षक, कर्मचारी, अभिभावकहरूसंग छलफल गरी तथ्यांक संकलन गरिएको छ ।

३.६ तथ्यांक विश्लेषण प्रक्रिया

यो अनुसन्धानको लागि अध्ययनकर्ता स्वयंबाट स्थलगत अध्ययन र खुल्ला तथा बन्द प्रश्नावलीबाट संकलन गरिएको तथ्याङ्कलाई बढी भरपर्दो र विश्वसनीय बनाउन व्याख्या र विश्लेषण गरिने छ । व्याख्या र विश्लेषण गर्दा सकेसम्म मोरङ् जिल्ला विराटनगर उपमहानगरपालिकाको यथार्थ धरातलमा रहेर गरिएको छ । प्राप्त तथ्यांकलाई तालिका, वृत्त चित्र, स्तम्भ चित्र आदिको माध्यमबाट विश्लेषण गरिएको छ ।

परिच्छेद चार : नतिजाको विश्लेषण

अध्ययन अनुसन्धानलाई तार्किक एवं सार्थक निष्कर्षमा पुऱ्याउन सान्दर्भिक सिद्धान्तहरु, लेख, रचनाहरु सम्बन्धित विषयका अनुसन्धान प्रतिवेदनहरु समेतको सहयोग लिनुपर्ने हुन्छ । त्यसै गरी प्रस्तुत अनुसन्धानमा पनि सोही अनुसारका सिद्धान्तहरु, तथा शिक्षासँग सम्बन्धित ऐन, नियम र प्रतिवेदनहरुबाट सहयोग लिइएको छ । मोरङ जिल्लामा जम्मा १६ ओटा स्रोतकेन्द्रहरु मध्ये श्री राधाकृष्ण स्रोतकेन्द्र विराटनगरलाई अध्ययनको क्षेत्र मानी सो क्षेत्र अन्तर्गत छनौट भएका पाँच ओटा नमूना विद्यालयहरु र उक्त विद्यालयहरूसँग सम्बन्धित १७ जना व्यक्तिहरुलाई नमूना जनसङ्ख्याको रूपमा छनौट गरी प्रश्नावली, अन्तर्वार्ताका साथै विद्यालयमा रहेका अभिलेखहरु आदिको माध्यमबाट प्राप्त तथ्याङ्क एवम् सूचनाहरुलाई तालिकामा देखाई व्याख्या र विश्लेषण गरिएको छ ।

४.१ संस्थागत विद्यालयमा सुपरिवेक्षणको वर्तमान अवस्था

विद्यालयमा शिक्षण सिकाई क्रियाकलापमा आइपर्ने समस्याहरुको समाधानका लागि शिक्षक तथा प्रधानाध्यापकहरुलाई सहायता प्रदान गर्नु सुपरिवेक्षणको कार्य हो । वि.सं.२०१५ सालमा शिक्षा विभागको स्थापना भए पश्चात नेपालमा सुपरिवेक्षणको शुरुआत भए पनि राष्ट्रिय शिक्षा पद्धतिको योजना २०२८ ले मात्र यसलाई प्राविधिक सेवाको रूपमा स्वीकार गरी सुपरिवेक्षण कार्यका लागि शिक्षा सेवाका विद्यालय निरीक्षकहरु रहने व्यवस्था गर्‍यो (विद्यालय सुपरिवेक्षण स्रोत सामग्री, २०५३) । जुन व्यवस्था आज पनि छँदैछ । हाल हरेक जिल्लामा विद्यालय संख्याको आधारमा वि.नि.को दरबन्दी निर्धारण गरी विद्यालय सुपरिवेक्षण गर्ने गरउने व्यवस्था छ । यसै सन्दर्भमा श्री राधाकृष्ण स्रोतकेन्द्र विराटनगर स्रोतकेन्द्र अन्तर्गतका ५ वटा संस्थागत विद्यालयहरुमा सम्बन्धित क्षेत्रका विद्यालय निरीक्षकबाट शैक्षिक सत्र २०६६ देखि २०७० को जेठ महिनासम्ममा भएको सुपरिवेक्षण उक्त विद्यालयहरुमा रहेको निरीक्षण पुस्तिकाको अध्ययनबाट प्राप्त भएको तथ्याङ्कलाई निम्नानुसार प्रस्तुत गरिन्छ ।

तालिका ४, विद्यालय निरीक्षकबाट भएको निरीक्षण अवस्था

सि.न.	विद्यालयको नाम	२०६७	२०६८	२०६९	२०७० जेठ
१.	श्री पेरागन मा.वि. विराटनगर-४	१	-	-	-
२.	श्री इडेन नेशनल इङ्गलिस.स्कूल, विराटनगर-४	-	१	-	-
३.	श्री मालविका ई.बो.स्कूल विराटनगर-४	-	-	१	-
४.	श्री पोलस्टार इ.बो.स्कूल, विराटनगर-४	-	-	-	१
५.	श्री अर्पण इङ्गलिस स्कूल, विराटनगर-५	-	१	-	-

स्रोत: विद्यालय निरीक्षण पुस्तिका, २०७०

शिक्षा नियमावली, २०५९ मा विद्यालय निरीक्षकले प्रत्येक महिनामा कम्तिमा एक पटक विद्यालय निरीक्षण तथा सुपरिवेक्षण गर्ने गराउने र त्यसरी निरीक्षण तथा सुपरिवेक्षण गर्ने क्रममा प्रधानाध्यपक र व्यवस्थापन समितिसँग छलफल गरी छलफल भएको कुरा र निरीक्षण तथा सुपरिवेक्षण सम्बन्धी व्यहोरा विद्यालय निरीक्षण पुस्तिकामा जनाउने भन्ने व्यवस्था छ। तर उक्त विद्यालयहरूको स्थलगत अवलोकनका क्रममा ४ वर्षमा प्रत्येक विद्यालयमा १/१ पटक मात्र सुपरिवेक्षण भएको र अर्कोतिर प्रधानाध्यापक र व्यवस्थापन समितिका पदाधिकारीहरूसँग छलफल गरी छलफल भएको कुरा निरीक्षण पुस्तिकामा उल्लेख गरिएको पाइएन। माथिको तालिकालाई विश्लेषण गर्दा वि.नि.द्वारा नियमावली बमोजिम तोकिएको आफ्नो निरीक्षण क्षेत्र अन्तर्गतका संस्थागत विद्यालयहरूमा निरीक्षण/सुपरिवेक्षण गर्ने कर्तव्य पूरा गर्न सकेको देखिँदैन। अध्ययन क्षेत्रको छनौट भएका नमूना विद्यालयसँग सम्बन्धित निरीक्षण क्षेत्रका विद्यालय निरीक्षकसँग प्रश्नावली मार्फत संस्थागत विद्यालयमा शैक्षिक सुपरिवेक्षणको वर्तमान अवस्था पत्ता लगाउन प्रश्नहरू सोधिएकोमा निम्नानुसारको जानकारी प्राप्त गरिएको छ।

तालिका : ५, संस्थागत विद्यालयमा विद्यालय निरीक्षकद्वारा शैक्षिक सुपरिवेक्षण

सि.नं.	प्रश्नहरू	उत्तरहरू
१	नियमित रूपमा विद्यालय सुपरिवेक्षण गर्नुभएको छ ?	नियमित हुँदैन
२	विद्यालय सुपरिवेक्षण कति पटक हुन्छ ?	कहिलेकाहीं
३	विद्यालय सुपरिवेक्षण गर्दा वि.व्य.स. पदाधिकारी र अभिभावकहरूसँग नियमित अन्तरक्रिया हुन्छ ?	आवश्यकता अनुसार
४	हालको विद्यालय सुपरिवेक्षणको अवस्था कस्तो छ ?	प्रभावकारी हुन सकेको छैन।

स्रोत :स्थलगत अध्ययन, २०७०

उल्लेखित तालिकाको अध्ययन गर्दा यस राधाकृष्ण स्रोतकेन्द्रका संस्थागत विद्यालयहरूमा वि.नि.द्वारा नियमित रूपमा सुपरिवेक्षण हुन नसकेको, कहिलेकाहीं मात्र सुपरिवेक्षण हुँदा पनि सम्बन्धित विद्यालयका वि.ब्य.स.पदाधिकारी तथा अभिभावकहरूसँग थोरै मात्र अन्तर्क्रिया हुने गरेको देखिन्छ । यसबाट स्पष्ट हुन्छ की वर्तमान अवस्थामा संस्थागत विद्यालयहरूमा प्रभावकारी रूपमा सुपरिवेक्षण हुन नसकेको कुरा अध्ययनबाट देखिन्छ ।

मानव सम्बन्ध सिद्धान्तका अनुसार संघ संस्थामा उत्पादन बढाउन कामदारहरूको भावना र चाहना बुझेर व्यवस्थापकले उनीहरूसँग सुमधुर मानव सम्बन्ध बढाउनुपर्छ । मानवीय सम्बन्ध विकासका लागि व्यवस्थापकले कामदारहरूसँग उनीहरूका विचार, कार्यशैली आदि बुझेर अस्पष्ट भएका कुरा स्पष्ट भई आपसी मनमुटाव हटाउनुपर्छ । संस्थागत विद्यालयमा निरीक्षकबाट नियमित सुपरिवेक्षण नहुनु, थोरबहुत निरीक्षण हुँदा पनि सरोकारवाला व्यक्तिहरू वि.ब्य.स.पदाधिकारी र अभिभावकहरूसँग अन्तरक्रिया कम हुनुले यस सिद्धान्त अनुरूप दायित्व पूरा गर्न नसकेको देखिन्छ ।

माथिको व्याख्याबाट प्रष्ट हुन्छ कि वि.नि. बाट संस्थागत विद्यालयहरूमा शैक्षिक सुपरिवेक्षण नियमित रूपमा नभई न्यून रूपमा रहेको पाइन्छ । ४ वर्षको अवधिमा प्रत्येक विद्यालयमा १/१ पटक मात्र विद्यालय सुपरिवेक्षण हुनुलाई ठुलो चुनौती एवम् कमजोरीको रूपमा हेर्न सकिन्छ । त्यसैले वि.नि.द्वारा शिक्षक, विद्यार्थी र अभिभावक बीच मानवीय सम्बन्ध स्थापना गरेर विद्यालयमा काम गर्ने वतावरण मिलाइ दिनुपर्दछ । अनि मात्र शिक्षण सिकाइ प्रभावकारी हुन्छ र विद्यालयको लक्ष्य पूरा हुन्छ ।

४.१.१ संस्थागत विद्यालयमा स्रोतव्यक्तिद्वारा शैक्षिक सुपरिवेक्षण

स्रोतव्यक्तिको मुख्य काम विद्यालय निरीक्षण तथा शिक्षकको पेशागत दक्षताको विकास गराउनु हो । जसका लागि पाठ्यक्रम, पाठ्यपुस्तक, शिक्षक निर्देशिका र अन्य सन्दर्भ सामग्रीहरूको प्रयोग गर्न शिक्षकलाई सहयोग गर्नु, शिक्षण विधि, शैक्षिक सामग्री निर्माण तथा प्रयोग गर्न निर्देशन दिनु, विद्यालय समुदाय बीचको सम्बन्ध सुदृढ गर्नु, सेवाकालीन तालीम संचालन गर्नु, नमूना पाठ प्रदर्शन गर्नु, कक्षा अवलोकन गरी शिक्षण सिकाइ प्रकृत्यामा देखिएका कमी कमजोरीहरू हटाउन सुझाव दिनु आदि कार्यहरू गर्नुपर्ने हुन्छ । राधाकृष्ण स्रोतकेन्द्रका स्रोतव्यक्तिबाट शैक्षिक सत्र २०६७ देखि २०७० को जेष्ठ महिनासम्ममा कति कति पटक सुपरिवेक्षण भएको थियो ? भन्ने जानकारी ती विद्यालयमा रहेको निरीक्षण पुस्तिकाको अध्ययनबाट प्राप्त भएको छ । जसलाई निम्न तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ :-

तालिका ६, विद्यालय निरीक्षकबाट भएको निरीक्षण अवस्था

सि.न.	विद्यालयको नाम	२०६७	२०६८	२०६९	२०७० जेठ
१.	श्री पेरागन मा.वि. विराटनगर-४	१	-	१	-
२.	श्री इडेन नेशनल इङ्गलिस.स्कुल, विराटनगर-४	-	१	-	-
३.	श्री मालविका ई.बो.स्कुल विराटनगर-४	-	-	१	-
४.	श्री पोलस्टार इ.बो.स्कुल, विराटनगर-४	-	-	-	१
५.	श्री अर्पण इङ्गलिस स्कुल, विराटनगर-५	-	१	-	-

स्रोत: विद्यालय निरीक्षण पुस्तिका, २०७०

उपर्युक्त तालिका अध्ययन गर्दा शैक्षिक सत्र २०६७ देखि २०७० जेठ सम्ममा राधाकृष्ण स्रोतकेन्द्रका स्रोतव्यक्तिबाट ४ वर्षको अवधिमा एक विद्यालयमा २ दुई पटक र ४ विद्यालयमा १/१ पटक सुपरिवेक्षण गरेको पाइयो। जुन सुपरिवेक्षण प्रणालीको निराशाजनक स्थिति हो।

माथिको व्याख्याबाट के स्पष्ट हुन्छ भने स्रोतव्यक्तिबाट संस्थागत विद्यालयहरूमा सुपरिवेक्षण न्यून रूपमा रहेको छ। चार वर्षमा एक पटक मात्र सुपरिवेक्षण हुनुलाई ठूलो कमजोरीका रूपमा हेर्न सकिन्छ। स्रोतकेन्द्र विकास निर्देशिका २०५९ मा स्रोतव्यक्तिले हरेक महिना कम्तिमा १० दिन विद्यालयको निरीक्षणमा छुट्याउनुपर्छ भनी उल्लेख गरिएको छ। तर माथिको अभिलेखबाट स्रोतव्यक्तिद्वारा नियमानुसार विद्यालयको सुपरिवेक्षण भएको देखिँदैन।

मास्लोको अभिप्रेरणाको सिद्धान्त अनुसार कामप्रति उत्प्रेरणा बढाउन काममा संलग्न व्यक्तिहरूका आवश्यकताहरू पूर्ति गर्दै जानुपर्दछ। निरीक्षण तथा सुपरिवेक्षण कार्यलाई व्यवस्थित बनाउन स्रोतव्यक्तिका सुपरिवेक्षण सामग्री, निरीक्षण भत्ता तथा तालीमको व्यवस्था जस्ता आवश्यकताहरूको परिपूर्ति गरी उनीहरूलाई कामप्रति उत्प्रेरित गर्नुपर्छ। विद्यालयमा प्रधानाध्यापक र शिक्षकहरूलाई शिक्षण सिकाइ क्रियाकलापसँग सम्बन्धित विविध समस्याहरूको समाधानका उपायहरूको आवश्यकता परिरहेको हुन सक्दछ। शिक्षण विधि, शैक्षिक सामग्री निर्माण र प्रयोग, विज्ञान तथा प्रविधिले विकास गरेका नयाँ नयाँ प्रविधिको शिक्षामा प्रयोग आदि विषयहरूमा शिक्षकहरूले प्रविधिक सेवाको आवश्यकता महशुस गरिरहेका हुनसक्छन्। यस्तो अवस्थामा स्रोतव्यक्तिद्वारा उनीहरूसँग मानवीय सम्बन्ध कायम गरी उक्त आवश्यकताहरू पूरा गर्न मद्दत गर्नुपर्दछ। तब मात्र शिक्षण सिकाइ सफल तथा प्रभावकारी हुन्छ र तोकिएका उद्देश्यहरू पूरा हुन्छन्। त्यसैले स्रोतव्यक्तिबाट

नियमानुसार सुपरिवेक्षण गरी सुपरिवेक्षण प्रकृत्यालाई प्रभावकारी बनाउँदै लैजानु जरुरी देखिन्छ । विराटनगर उपमहानगरपालिकाभित्र २ वटा स्रोतकेन्द्रहरु पर्दछन् । वडा नं. १ देखि १० सम्म राधाकृष्ण स्रोतकेन्द्र र वडा नं. ११ देखि २२ सम्म जनपथ स्रोतकेन्द्रमा पर्दछ । यी दुवै स्रोतकेन्द्रहरुमा विद्यालयहरु हारहारीकै संख्यामा रहेका छन् । यस अध्ययनको छनौटमा परेका विद्यालयहरु राधाकृष्ण स्रोतकेन्द्र अन्तर्गत पर्दछन् । यस स्रोतकेन्द्रभित्र ३२ वटा सामुदायिक विद्यालयहरु पर्दछन् भने संस्थागत विद्यालयहरु ४६ वटा छन् । यसरी एउटै स्रोतव्यक्तिले यस स्रोतकेन्द्र अन्तर्गत ७८ वटा विद्यालयहरुको सुपरिवेक्षण गर्नुपर्ने अवस्था छ । विद्यालय संख्या बढि नै भएपनि माथिको तथ्याङ्क अनुसार संस्थागत विद्यालयहरुमा सुपरिवेक्षण कार्य ज्यादै न्यून भएको देखिन्छ । त्यसैले स्रोतव्यक्तिबाट संस्थागत विद्यालयमा नियमानुसार निरन्तर सुपरिवेक्षण गर्नुपर्ने देखिन्छ ।

४.१.२ संस्थागत विद्यालयमा प्रधानाध्यापकद्वारा सुपरिवेक्षण

संस्था संचालन गर्न र निर्धारित उद्देश्य हासिल गर्न तथा सम्बद्ध जनशक्ति परिचालन गरी समायनुकुल दक्ष र सक्षम जनशक्ति उत्पादन गर्न त्यस संस्थामा एक जना प्रमुखको आवश्यक परे जस्तै विद्यालयमा प्र.अ. को आवश्यकता पर्दछ । प्र.अ. आफ्नो विद्यालयको शैक्षिक नेता हो । शैक्षिक लक्ष्य प्राप्तिका लागि शिक्षक, कर्मचारी, विद्यार्थी, अभिभावकलाई प्रेरित गर्न सक्नुपर्छ । उसमा शिक्षण विधि, शैक्षिक सामग्री, शैक्षिक संगठन र मूल्याङ्कन प्रविधिको ज्ञान हुन जरुरी छ (कोइराला, श्रेष्ठ, २०५९) शिक्षा नियमावली २०५९ मा प्र.अ.ले शिक्षकहरूसँग परामर्श गरी विद्यालयमा कक्षा सञ्चालन सम्बन्धी कार्यक्रम तयार गर्ने र सो कार्यक्रम बमोजिम कक्षा सञ्चालन भए नभएको निरीक्षण गर्ने भन्ने कुरा उल्लेख गरिएको छ । नियमावलीमा उल्लेख भए बमोजिम प्र.अ. ले शिक्षकहरूसँग सहकार्य गरी कक्षा संचालन सम्बन्धी कार्यक्रम तयार गरी सो बमोजिम भए नभएको सुपरिवेक्षण गर्नुपर्दछ । हाल संस्थागत विद्यालयहरुमा प्र.अ.द्वारा नियमानुसार सुपरिवेक्षण भए नभएको वास्तविक अवस्था पत्ता लगाउन नमूना छनौट गरिएका विद्यालयहरुका प्र.अ.हरुलाई तपाईं आफ्नो विद्यालयमा नियमित सुपरिवेक्षण गर्नुहुन्छ ? भनी प्रश्न गरिएकोमा प्राप्त उत्तरलाई निम्नानुसार तालिकामा प्रस्तुत गरिन्छ ।

तालिका: ७, प्र.अ.द्वारा गरिएको विद्यालय सुपरिवेक्षण

क्र.स.	विकल्पहरू	प्र.अ.सङ्ख्या	प्रतिशत
१	नियमित गर्छु	४	८०%
२	नियमित गर्दिन	१	२०%
३	कहिल्यै गर्दिन	०	०
४	प्र.अ. ले भ्याउँदैन	०	०
५	अन्य भए.....	०	०

स्रोत: स्थलगत अध्ययन, २०७०

उपर्युक्त तालिका अध्ययन गर्दा जम्मा ५ जना प्र.अ. मध्ये ४ जना अर्थात ८०% ले नियमित रूपमा सुपरिवेक्षण गरेको, १ जना अर्थात २०% प्र.अ.ले नियमित रूपमा सुपरिवेक्षण नगरेको देखिन्छ। उक्त तथ्याङ्क अनुसार ४ जना प्र.अ. ले शिक्षा नियमावलीले व्यवस्था गरे बमोजिम नियमित रूपमा सुपरिवेक्षण गरी आफ्नो कर्तव्य पालना गरेको देखिन्छ। नियमित रूपमा सुपरिवेक्षण नगरी आफ्नो जिम्मेवारी पूरा गर्न नसक्ने प्र.अ.ले नियमानुसार सुपरिवेक्षण गर्नु अति आवश्यक छ। प्रधानाध्यापक विद्यालयको शिक्षकको साथसाथै सुपरिवेक्षक पनि हो। शिक्षण सिकाइ प्रकृत्यामा देखिएका समस्याहरूलाई समाधान गरी शिक्षण सिकाइ क्रियाकलापलाई सहज बनाउन प्र.अ.ले विद्यालयमा शिक्षकको कक्षा शिक्षणको पनि अवलोकन गर्नुपर्छ। यस अनुसन्धानको क्रममा नमूना छनौटमा परेका विद्यालयका प्र.अ.हरूलाई कक्षा अवलोकनको अवस्था पत्ता लगाउन तपाईं शिक्षकको कक्षा अवलोकन कति गर्नुहुन्छ? भन्ने बहुवैकल्पिक प्रश्न गरिएकोमा आएको प्रतिक्रियालाई निम्नानुसार तालिकामा पस्तुत गरिन्छ।

तालिका: ८, प्र.अ.द्वारा गरिएको कक्षा अवलोकन

उत्तरहरू		प्र.अ. सङ्ख्या	प्रतिशत
क	गरिदैन	०	०
ख	भ्याइँदैन	१	२०%
ग	अवश्यकता अनुसार गरिन्छ	४	८०%
घ	पुरै पिरियड पढाउनुपर्ने भएकाले भ्याइँदैन	०	०
ङ	अन्य भए	०	०
जम्मा		५	

स्रोत : स्थलगत अध्ययन, २०७०

वैज्ञानिक व्यवस्थापनको सिद्धान्त अनुसार प्रत्येक कामदारको परंपरागत कार्यशैलीलाई परिवर्तन गरी वैज्ञानिक बनाउनुपर्छ । तर उपर्युक्त तालिकाको विश्लेषणबाट एक जना प्र.अ.ले विद्यालयको अन्य कामले गर्दा कक्षा अवलोकन गर्न नभ्याएको भन्ने जवाफ दिएबाट परंपरागत कार्यशैलीमा शिक्षण गर्ने शिक्षकहरूको शिक्षण तरिकामा परिवर्तन गराउन नसक्ने हुनाले उक्त सिद्धान्तको पालना नगरेको देखिन्छ । त्यसैले प्र.अ.बाट शिक्षकहरूको कक्षा शिक्षणको कक्षा अवलोकन अनिवार्य गर्नुपर्ने हुन्छ ।

४.१.३ संस्थागत विद्यालयमा विद्यालय व्यवस्थापन समिति अभिभावक र

शिक्षाप्रेमीहरूबाट सुपरिवेक्षण

विद्यालय समाजको एउटा अंग हो । विद्यालय विना समाजको गति नै रोकिन गई सभ्यताको विकास पनि हुन सक्दैन भने समाज विना विद्यालयको पनि कुनै अस्तित्व रहँदैन । त्यसैले यी दुई पक्षहरू एक आपसमा परिपूरक छन् । समुदायलाई आवश्यक पर्ने मानव स्रोत विद्यालयले उत्पादन गर्दछ भने समुदायले विद्यालयको स्थापना, संचालन, रेखदेख र परिचालन गरी भाषा, संस्कृति, धर्म, चालचलन र रीतिरिवाजहरू दोस्रो पुस्तामा हस्तान्तरण गर्न सहयोग पुऱ्याउँछ (शर्मा, २०६०) । यसको अर्थ समुदायलाई आवश्यक पर्ने जनशक्ति विद्यालयले उत्पादन गरिदिन्छ भने समुदायले विद्यालयको स्थापना, रेखदेख, निरीक्षण, नियन्त्रण र सुपरिवेक्षण गर्ने गर्दछ । सुपरिवेक्षण सम्बन्धी कार्य शिक्षा मन्त्रालय मातहतका

कर्मचारी, वि.नि.र स्रोतव्यक्तिहरुको मात्र हैन । विद्यालयको प्रत्यक्ष सम्बन्ध स्थानीय समुदायसँग हुने भएकोले स्थानीय स्तरबाट समेत सुपरिवेक्षण हुनु जरुरी छ । शिक्षा ऐन २०२८ मा संस्थागत विद्यालयको सञ्चालन, रेखदेख र व्यवस्थापन गर्नको लागि हरेक विद्यालयमा अभिभावक, शिक्षाप्रेमी समाजसेवी, विद्यालयका चन्दादाता विद्यालय संस्थापक आदि सदस्यहरु रहने गरी विद्यालय व्यवस्थापन समिति गठन गर्नुपर्ने व्यवस्था उल्लेख गरी विद्यालय सुपरिवेक्षणको दायित्व स्थानीय तहसम्म कानूनी रुपबाटै हस्तान्तरण गरिएको छ । यो अध्ययनको क्रममा नमूना छनौट गरिएका संस्थागत विद्यालयहरुमा स्थलगत अवलोकन र वि.व्य.स., पदाधिकारीहरु, शिक्षाप्रेमी लगायत अभिभावकहरूसँग छलफल र प्रश्नावली गरिएको थियो । उक्त क्रममा संस्थागत विद्यालयहरुमा समुदायबाट के कसरी सुपरिवेक्षण भइरहेको छ ? भनी पत्ता लगाउनका लागि तपाईं शिक्षकको कक्षा शिक्षण अवलोकन कति गर्नुहुन्छ ? भन्ने बहुवैकल्पिक प्रश्न सोधिएकोमा प्राप्त उत्तरहरुलाई निम्न तालिकामा दिइएको छ ।

तालिका ९, विद्यालय व्यवस्थापन समिति पदाधिकारी, अभिभावक र शिक्षाप्रेमीहरुबाट सुपरिवेक्षण

उत्तरहरु		प्र.अ. सङ्ख्या	प्रतिशत
क	गरिदैन	०	०
ख	भ्याइँदैन	१	२०%
ग	अवश्यकता अनुसार गरिन्छ	३	६०%
घ	कहिलेकाही छड्के निरीक्षण गरिन्छ	१	२०%
ङ	अन्य भए	०	०
जम्मा		५	

स्रोत : स्थलगत अध्ययन, २०७०

उपर्युक्त तालिकाको अध्ययन गर्दा जम्मा ५ जना वि.व्य.स पदाधिकारी अभिभावक र शिक्षाप्रेमीहरुमध्ये ३ जना अर्थात् ६०% ले आवश्यकता अनुसार कक्षा शिक्षण अवलोकन गर्ने गरेको, १ जना अर्थात् २०% ले कहिलेकाहीं मात्र छड्के निरीक्षण गर्ने गरेको र १ जना अर्थात् २०% ले शिक्षकको कक्षा अवलोकन गर्न नभ्याएको देखिन्छ । एक जना अभिभावकले कक्षा शिक्षणको

अवलोकन गर्न नभ्याएको तथ्याङ्कबाट देखिएको हुँदा शिक्षा ऐन तथा नियमावलीको पालना भएको देखिदैन । यहाँ मानव सम्बन्ध सिद्धान्तलाई व्यवहारमा उतार्न नसकेको देखिन्छ । आगामी दिनहरूमा वि.ब्य.स.पदाधिकारी, अभिभावक र शिक्षाप्रेमीहरूबाट मानव सम्बन्धको सिद्धान्तलाई व्यवहारमा उतार्दै संस्थागत विद्यालयहरूको नियमित सुपरिवेक्षण गर्नु आवश्यक छ ।

सारांशमा भन्नुपर्दा संस्थागत विद्यालयमा सुपरिवेक्षण कार्य न्यून रूपमा मात्र हुने गरेको पाइयो । विद्यालय सुपरिवेक्षण गर्ने जिम्मा लिएका व्यक्तिहरू वि.नि.र स्रोतव्यक्तिले सबभन्दा कम सुपरिवेक्षण गरेको देखिन्छ । अध्ययन क्षेत्रका विद्यालयमा विद्यालय निरीक्षक र स्रोतव्यक्तिबाट चार शैक्षिक सत्रमा एक पटक मात्र सुपरिवेक्षण भएको पनि पाइयो । विद्यालय संख्याको आधारमा वि.नि.तथा स्रोतव्यक्तिहरूको संख्या कम भएको र भएका वि.नि.तथा स्रोतव्यक्तिहरूका लागि पर्याप्त स्रोत तथा सन्दर्भ सामग्रीहरूको व्यवस्था छैन । वि.नि.तथा स्रोतव्यक्तिहरू तालिम संचालन, तथ्याङ्क संकलन तथा टेबुलेशन र कार्यालयका अन्य प्रशासनिक कार्यमा बढी व्यस्त हुने गरेकोले सुपरिवेक्षण कम हुने गरेको पाइयो । शिक्षा नियमावली २०५९ मा विद्यालय निरीक्षकले महिनामा एउटा विद्यालयको एक पटक निरीक्षण तथा सुपरिवेक्षण गर्नुपर्ने व्यवस्था छ । सो बमोजिमको कार्य पूरा हुन नसकेको देखिन्छ । त्यसरी नै स्रोतकेन्द्र निर्देशिका, २०५९ मा स्रोतव्यक्तिले प्रत्येक महिनाको कम्तिमा १० दिन समय विद्यालय निरीक्षणका लागि छुट्याउनुपर्छ भनी उल्लेख गरिएको छ । स्रोतव्यक्तिबाट यो निर्देशिकाको पूरै पालना हुन नसकेको देखिन्छ ।

स्थानीय स्तरबाट विद्यालयको सुपरिवेक्षण गर्ने दायित्व वि.ब्य.स., शिक्षक अभिभावक संघ तथा अभिभावकहरूको हो । वहाँहरूबाट विद्यालय सुपरिवेक्षणमा चासो राखेको पाइयो तर केही अभिभावकहरूबाट सुपरिवेक्षण सम्बन्धमा अनविज्ञता देखाउनु, केही अभिभावकहरूले सुपरिवेक्षण गर्न नभ्याएको प्रतिक्रिया दिनुले संस्थागत विद्यालयको सुपरिवेक्षणमा सामुहिक प्रयासमा भने न्यूनता देखिन्छ । वि.नि.र स्रोतव्यक्तिबाट भएको सुपरिवेक्षणलाई शिक्षकहरूबाट आत्मसात नगरेको देखिन्छ । वि.ब्य.स.तथा अभिभावकहरूबाट हुने सुपरिवेक्षणलाई त भन स्वीकार नगर्ने स्थिति देखिन्छ । निजी बोर्डिङ स्कूलप्रति अभिभावकहरूको पूर्ण भरोशा हुनु, संस्थागत विद्यालयमा प्र.अ. तथा शिक्षक र कर्मचारीहरूको पेशामा स्थायीत्व नहुनु सुपरिवेक्षण कार्यका लागि प्रतिकूल अवस्था पाइयो ।

४.२ संस्थागत विद्यालयमा सुपरिवेक्षणमा देखापरेका समस्या

नेपालमा हाल सुपरिवेक्षण कार्यका लागि विद्यालय निरीक्षक र स्रोतव्यक्तिहरु रहने कानूनी व्यवस्था छ । विद्यालय निरीक्षकहरु निजामतीतर्फका शिक्षा सेवाका राजपत्रांकित तृतीय श्रेणीका कर्मचारी हुन् भने स्रोतव्यक्तिहरु विद्यालयबाट काजमा ल्याईएका शिक्षकहरु हुन् । केही स्रोतव्यक्तिहरु शिक्षा शास्त्रमा स्नातक भएका व्यक्तिहरु मध्ये सिधै अस्थायी नियुक्ति गरिएका पनि छन् । यसरी तीन थरीका सुपरिवेक्षकबाट कसले कसरी सुपरिवेक्षण गर्ने, कसको दायित्व कति हुने स्पष्ट छैन । स्रोतव्यक्तिको छनौटमा राजनीतिक दबाव छ । स्रोतव्यक्तिहरु स्रोतकेन्द्रमा नबस्नु, दण्ड र सजायको व्यवस्था नहुनु, निरीक्षकहरुका लागि तालीमको व्यवस्था न्यून हुनु, स्रोतव्यक्ति तथा विद्यालय निरीक्षकहरुको योग्यता कम हुनु, विद्यालय व्यवस्थापन समिति गठन नहुनु, गठन भए पनि राजनीतिक दबावका आधारमा हुनु, जस्ता नीतिगत, प्रशासनिक र प्राविधिक समस्याहरुले हाम्रो सुपरिवेक्षण व्यवस्था ग्रस्त छ (काफ्ले, श्रेष्ठ, सिन्हा २०६०) । संस्थागत विद्यालयहरुमा त सुपरिवेक्षणको अवस्था भन्दा कमजोर छ । यस अध्ययनमा संस्थागत विद्यालयहरुमा सुपरिवेक्षण व्यवस्थामा के कस्ता समस्याहरु के कारणले देखापरे ? जस्ता विषयमा नमूना छनौट गरिएका विद्यालयमा स्थलगत अवलोकन, अन्तर्क्रिया, छलफल र प्रश्नावलीबाट प्राप्त उत्तरका आधारमा विश्लेषण गरिएको छ ।

४.२.१ संस्थागत विद्यालय सुपरिवेक्षणमा देखिएका समस्या

विद्यालयमा शिक्षक र विद्यार्थीबीचको शिक्षण सिकाइ क्रियाकलाप उपयुक्त भए नभएको, विद्यार्थीको सिकाइ प्रभावकारी भए नभएको र शिक्षण सिकाइ प्रक्रियामा आउने समस्याहरुको पहिचान गरी सोको समाधान गर्नु शैक्षिक सुपरिवेक्षण हो । वर्तमान अवस्थामा संस्थागत विद्यालयको शैक्षिक सुपरिवेक्षण समस्याबाट अछुतो छैन । विद्यालय सुपरिवेक्षणमा विविध समस्याहरु छन् । यसर्थ संस्थागत विद्यालयमा सुपरिवेक्षणमा आउने मुख्य समस्या के कस्ता रहेछन् भन्ने पत्ता लगाउनका लागि अध्ययन क्षेत्रको नमूना छनौट गरिएका विद्यालयका प्र.अ., शिक्षक, वि.व्य.स.पदाधिकारीहरु र अभिभावक र शिक्षाप्रेमीहरुलाई प्रश्नावली मार्फत सोधिएको प्रश्नबाट आएको जवाफलाई निम्न तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ :

तालिका: १०, विद्यालय सुपरिवेक्षणमा देखिएका मुख्य समस्याहरू

उत्तरहरू	प्र.अ.तथा शिक्षक सङ्ख्या	वि.नि.तथा स्रोतव्यक्ति सङ्ख्या	वि.व्य.स.पदाधिकारी/अभिभावक सङ्ख्या	जम्मा सङ्ख्या
राजनीतिक हस्तक्षेप	३	०	०	३
नीति नियमको पालना नगर्नु	१	०	१	२
कार्यव्यस्तता	१	०	१	२
औपचारिकतामा मात्र	४	२	३	९
अन्य भए	१	०	०	१
जम्मा	१०	२	५	१७

स्रोत: स्थलगत अध्ययन, २०७०

उपर्युक्त तालिकालाई अध्ययन गर्दा जम्मा १० जना प्र.अ.तथा शिक्षकहरूमध्ये ३ जना अर्थात ३०% ले राजनीतिक हस्तक्षेप, १ जना अर्थात १०% ले नीति नियमको पालना नगर्नु, १ जना अर्थात १०% ले कार्यव्यस्तता, ४ जना अर्थात् ४०% ले औपचारिकतामा मात्र सीमित रहनुलाई संस्थागत विद्यालयमा शैक्षिक सुपरिवेक्षणको मुख्य समस्या औल्याउनु भएको छ भने एक जनाबाट अन्यको महलमा राजनीतिक हस्तक्षेप र औपचारिकतामा मात्र सीमित लेखी दुवैलाई मुख्य समस्याको रूपमा देखाईएको छ। त्यसैगरी जम्मा २ जना वि.नि. र स्रोत व्यक्तिमध्ये दुवै जनाले अर्थात १००% ले औपचारिकतामा मात्र सीमित रहनुलाई विद्यालयमा शैक्षिक सुपरिवेक्षणमा मुख्य समस्या देखाउनुभएको उक्त तथ्याङ्कबाट देखिन्छ।

यसरी नै जम्मा ५ जना वि.व्य.स. पदाधिकारी, अभिभावक र शिक्षाप्रेमीमध्ये १ जना अर्थात २०% ले नीति नियमको पालना नगर्नु, १ जना अर्थात २०% ले कार्यव्यस्तता र ३ जना अर्थात ६०% ले औपचारिकतामा मात्र सीमित रहनुलाई विद्यालयको शैक्षिक सुपरिवेक्षणको मुख्य समस्या भएको माथिको तथ्याङ्कबाट देखिन्छ।

माथिको तथ्याङ्कबाट के स्पष्ट हुन्छ भने प्रश्न सोधिएका जम्मा १७ जनामध्ये १७.६४% ले राजनीतिक हस्तक्षेप, ११.७६% ले नीति नियमको पालना नगर्नु, ११.७६% ले कार्यव्यस्ततालाई र ५२.९४% ले औपचारिकतामा मात्र सीमित रहनुलाई विद्यालय सुपरिवेक्षणको मुख्य समस्या मानेको

हुनाले यी चारै ओटा कारणहरू विद्यालयको शैक्षिक सुपरिवेक्षणमा बाधक रहेको देखिन्छ । जम्मा १७ जनामध्ये ९ जना अर्थात ५२.९४% बाट औपचारिकतामा मात्रै सीमित रहनु नै वर्तमान अवस्थामा विद्यालयको शैक्षिक सुपरिवेक्षणको मुख्य समस्या हो भन्ने उत्तर प्राप्त भएको हुँदा यसलाई मुख्य समस्याकै रूपमा लिनुपर्ने हुन्छ किन की यो बहुमतको प्रतिक्रिया पनि हो ।

नेपालको सङ्क्रमणकालीन वर्तमान अवस्थामा राजनीतिक दलहरू सैद्धान्तिक र वैचारिक आस्थामा भन्दा पनि दलगत स्वार्थमा केन्द्रित रहेको अवस्था छ । जसको परिणाम स्वरूप वि.व्य.स.गठन गर्दा विवाद आउने गरेको सुनिन्छ । परिणाम स्वरूप वि.व्य.स.मा सचेत, योग्य र दक्ष व्यक्तिहरूको सट्टा अयोग्य व्यक्तिहरूले प्रवेश पाएकोले सुपरिवेक्षणमा नकारात्मक प्रभाव परेको देखिन्छ ।

नेपालमा हाल दण्डहिनताको अवस्था छ । शिक्षाक्षेत्रमा पनि नीति नियम पालन नगर्नेलाई दण्ड दिने प्रचलन कमै देखिन्छ । कुनै एउटा विद्यालयमा दुई तीन वर्षसम्म नपुग्ने विद्यालय निरीक्षक र स्रोतव्यक्तिलाई कुनै किसिमको चेतावनीसम्म पनि दिइएको देखिँदैन । यसरी आफ्नो कर्तव्यलाई विर्सिदिए पछि कार्यसम्पादन राम्रो हुँदैन । त्यसैले आ-आफ्नो क्षेत्रबाट नीति नियमको पालना नगर्नु पनि संस्थागत विद्यालयमा शैक्षिक सुपरिवेक्षणको समस्या रहेको देखिन्छ ।

राम्रो काम गर्नेलाई पुरस्कार तथा दण्डको व्यवस्था नहुनु, प्र.अ. तथा शिक्षकहरू व्यवस्थापकप्रति बढी निर्भर हुनु, कर्तव्यको पालना नहुनु, तलब भत्ता कम हुनु आदि कारणहरूबाट वर्तमान अवस्थामा संस्थागत विद्यालयमा शैक्षिक सुपरिवेक्षणमा प्रभावकारिता आउन नसकेको देखिन्छ ।

४.२.२ शिक्षकको निरीक्षक प्रतिको दृष्टीकोण

विद्यालयमा सुपरिवेक्षणको जिम्मेवारी लिने व्यक्तिमा केही खास व्यक्तिगत, सामाजिक तथा व्यवसायिक गुणहरू हुनुपर्दछ । सुपरिवेक्षकबाट विविध प्रकारका कार्य तथा भूमिकाहरूको आशा गरिने हुँदा उनीहरूमा इमान्दारिता, उत्सुकता, सम्वेदनशीलता, मौलिकता, पर्याप्तता बोध जस्ता व्यक्तिगत गुणहरू तथा पर्याप्त शिक्षा, शिक्षण सीप, नेतृत्व सीप, शिक्षण विधि र सामग्रीको ज्ञान, अनुसन्धान दक्षता, प्रजातान्त्रिक व्यवहार जस्ता व्यावसायिक गुणहरू हुनुपर्दछ । त्यस्तै परिवर्तनलाई आत्मसात गर्ने, समन्वयकर्ता, सामुहिक सहयोगको भावना जस्ता सामाजिक गुणका साथै नेतृत्व सीप, शिक्षण सीप, पर्याप्त शिक्षा, प्रजातान्त्रिक व्यवहार, अनुसन्धानात्मक दक्षता, शिक्षण विधि र

सामाग्रीको ज्ञान आदि व्यवसायिक गुणहरूले युक्त सुपरिवेक्षकले मात्र पेशा अनुसारको जिम्मेवारी निर्वाह गर्न सक्षम हुन्छ ।

अनुसन्धानका क्रममा नमूना छनौट गरिएका विद्यालयको स्थलगत अवलोकन र प्र.अ.हरूसँगको भेटघाट तथा छलफलमा उनीहरू शिक्षण कार्यका साथै प्रशासनिक कार्यहरूमा बढी व्यस्त हुने गरेको पाइयो । प्र.अ.हरूले शिक्षकको कक्षा शिक्षण अवलोकन लगायत सुपरिवेक्षण सम्बन्धी अन्य कार्यहरू गर्न नभ्याएको उनीहरूको भनाइ छ जसले सुपरिवेक्षणमा बाधा उत्पन्न गरिरहेको छ ।

वर्तमान अवस्थामा संस्थागत विद्यालयको शैक्षिक सुपरिवेक्षणको क्षेत्रमा हेर्ने हो भने निरीक्षक तथा स्रोतव्यक्तिहरूमा कमी कमजोरीहरू देखिन्छ । त्यसैले निरीक्षकहरूमा कुन कुराको अभाव छ ? भन्ने कुरा जानकारी हासिल गर्नका लागि छनौट भएका नमूना विद्यालयहरूका शिक्षकहरूलाई प्रश्न गर्दा प्राप्त भएको जवाफलाई निम्न तालिकामा दिइएको छ ।

तालिका ११, शिक्षकको निरीक्षक प्रतिको दृष्टीकोण

क्र.स.	उत्तरहरू	शिक्षक सङ्ख्या	
१	कुनै अभाव देखिदैन	०	०
२	हरेक विषयको विषयगत ज्ञान	३	६०
३	प्रजातान्त्रिक व्यवहार	१	२०
४	सामुहिक चिन्तन	१	२०
५	अन्य भए	०	०

स्रोत: स्थलगत अध्ययन, २०७०

उपर्युक्त तालिकालाई अध्ययन गर्दा जम्मा ५ जना शिक्षकहरूमध्ये ३ जना अर्थात् ६०% ले निरीक्षकहरूमा हरेक विषयको विषयगत ज्ञानको अभाव, १ जना अर्थात् २०% ले प्रजातान्त्रिक व्यवहारको अभाव र १ जना अर्थात् २०% ले सामुहिक चिन्तनको अभाव भन्ने जवाफ प्राप्त भएको तथ्याङ्कले देखाएको छ । धेरै शिक्षकहरूको धारणामा निरीक्षकहरूमा हरेक विषयको विषयगत ज्ञानको अभाव रहको भन्ने देखिन्छ भने निरीक्षकहरूमा प्रजातान्त्रिक व्यवहार र सामुहिक चिन्तनको अभाव समेत रहेको तथ्याङ्कले देखाएको छ ।

यसबाट स्पष्ट हुन्छ की निरीक्षकहरूमा विविध प्रकारका अभावहरू छन् । त्यसमा मुख्य अभाव हरेक विषयको विषयगत ज्ञान नहुनु हो भने प्रजातान्त्रिक व्यवहार र सामुहिक चिन्तनको कमी पनि अभावकै रूपमा देखिएको प्रष्ट हुन्छ । त्यसैले विद्यालय निरीक्षकहरूको नियुक्ती गर्दा विषयगत विशेषज्ञताका आधारमा मात्र नियुक्ती गर्न सम्बन्धित निकायले ध्यान पुऱ्याउनुपर्ने देखिन्छ । निरीक्षकहरूले सामुहिक निरीक्षण प्रणाली अपनाउनुपर्छ । यसबाट शिक्षक तथा प्र.अ.हरूमा सुपरिवेक्षणको जिम्मेवारी हामी सबैको हो भन्ने भावनाको विकास भई प्रजातान्त्रिक परिपाटीको विकास हुन्छ र निरंकुश एकाधिकारवादी परम्परागत शैलीको सुपरिवेक्षण प्रणालीको अन्त्य हुन्छ । तसर्थ सुपरिवेक्षक/निरीक्षकहरूले प्र.अ., शिक्षक तथा वि.ब्य.स. पदाधिकारी र अभिभावकहरूसँग बारम्बार सहकार्य गर्न जरुरी छ ।

४.२.३ संस्थागत विद्यालयको सुपरिवेक्षणमा प्रधानाध्यपक तथा शिक्षकहरूले देखाएका समस्याहरू

अध्ययनका लागि नमूना छनौट भएका संस्थागत विद्यालयहरूमा सुपरिवेक्षण प्रकृत्यामा के कस्ता समस्याहरू रहेका छन् ? भन्ने जानकारी लिनका लागि सम्बन्धित शिक्षक र प्र.अ.हरूबाट लिखित तथा मौखिक प्रश्नावलीहरूको जवाफबाट प्राप्त भएको जानकारी अनुसार संस्थागत विद्यालयको सुपरिवेक्षण प्रकृत्यामा विविध समस्याहरू रहेका छन् । वहाँहरूका अनुसार विद्यालयमा वि.नि. स्रोतव्यक्तिहरूबाट ज्यादै कम सुपरिवेक्षण हुनु, केही मात्रामा भएको सुपरिवेक्षणमा पनि शैक्षिक क्षेत्रमा भन्दा प्रशासनिक क्षेत्रमा बढी जोड दिनु, विद्यालयसँग सम्बन्धित वि.ब्य.स. पदाधिकारी र अभिभावकहरूमा सुपरिवेक्षण सम्बन्धी चेतनाको अभाव हुनु, राजनीतिक हस्तक्षेपका कारण निष्पक्ष सुपरिवेक्षण हुन नसक्नु, लोकतन्त्रको मूल्य मान्यतालाई आत्मसात नगरिनु, दण्डहिनताको अवस्था कायम रहिरहनु, पेशाप्रति दायित्व बोध नहुनु, पेशागत तालिमको व्यवस्था नहुनु, संस्थागत विद्यालयका शिक्षक तथा प्र.अ.हरूको तलव भत्ता कम हुनु, धेरै पढाउनुपर्ने बाध्यता हुनु, विद्यालय संस्थापकप्रति बढी निर्भर हुनुपर्ने, विद्यालयको भौतिक अवस्था शिक्षण सिकाइ अनुकूल नहुनु, संचार र समन्वयको अभाव हुनु, प्र.अ.लाई कार्यबोभ बढी हुनु, नीति नियममा अस्पष्टता हुनु, विश्वासको वातावरण कायम गर्न नसक्नु, कार्यसम्पादन पारदर्शी नहुनु, संस्थागत विद्यालयका शिक्षक र कर्मचारीहरूको भविष्य अन्योल हुनु, सुपरिवेक्षण गर्ने र नगर्नेका बीचमा केही फरक नपर्नु, सुपरिवेक्षकको प्रतिवेदन कार्यान्वयन नहुनु, प्र.अ.हरूलाई नियमित रूपमा सुपरिवेक्षण गर्न समय अभाव

हुनु, वि.व्य.स. पदाधिकारीहरुको योग्यता शिक्षकहरुको भन्दा कम हुनु आदि संस्थागत विद्यालयको शैक्षिक सुपरिवेक्षण प्रकृयाका समस्याहरु देखिएका छन् ।

४.२.४ संस्थागत विद्यालयको सुपरिवेक्षणमा विद्यालय निरीक्षक तथा स्रोतव्यक्तिले औल्याएका समस्याहरु

अध्ययन क्षेत्रका स्रोतव्यक्तिका अनुसार विद्यालय संख्या अधिक हुनु सुपरिवेक्षणमा एउटा प्रमुख समस्या हो । मोरङ जिल्लाको सदरमुकाम विराटनगर उप-महानगरपालीका वडा नं १ देखि १० सम्मका १० वटा वडाहरु यस राधाकृष्ण स्रोतकेन्द्रभित्र पर्दछन् । विद्यालय संख्या धेरै हुनु सुपरिवेक्षणमा एउटा समस्या हो । स्रोतव्यक्तिले सुपरिवेक्षणका अतिरिक्त अनौपचारिक शिक्षा, तथ्याङ्क संकलन र टेबुलेशन सम्बन्धी कार्य, तालीम संचालन सम्बन्धी कार्य गर्नुपर्ने, राम्रो काम गर्नेभन्दा नराम्रो काम गर्ने व्यक्तिहरु पुरस्कृत हुने, राम्रो काम गर्नेलाई प्रोत्साहन गर्ने परिपाटी नहुनु, संस्थागत विद्यालयमा योजना निर्माण गरी शिक्षण सिकाइ क्रियाकलाप संचालन नगरिनु, संस्थागत विद्यालयमा नियमित रुपमा पठन पाठन हुन्छ भन्ने ठानी अभिभावकहरुले सुपरिवेक्षणमा खासै ध्यान नदिनु, स्रोतव्यक्ति र विद्यालय निरीक्षकहरु त सामुदायिक विद्यालय निरीक्षण गर्ने व्यक्ति मात्र हुन्, हाम्रा निजी विद्यालयहरुलाई उनीहरुको सुपरिवेक्षणको त्यति आवश्यकता छैन भन्ने जस्ता अभिव्यक्तिहरु विद्यालयका संस्थापकहरुले दिनु आदि वर्तमान अवस्थामा संस्थागत विद्यालयको शैक्षिक सुपरिवेक्षणका समस्याहरु हुन् भनी आफ्नो अभिमत जाहेर गर्नुभयो ।

विद्यालय निरीक्षकहरुका अनुसार वर्तमान अवस्थामा विद्यालय सुपरिवेक्षणको सबैभन्दा बाधक तत्व औपचारिकताको संस्कृति हो । विद्यालय निरीक्षण कार्य हाल औपचारिकतामा मात्र सीमित छ ।

विद्यालय निरीक्षक र विद्यालय अनुपात बढी छ । धेरै वर्ष पहिले सृजना भएका विद्यालय निरीक्षकहरुका पद यथावतै छन् तर विद्यालय संख्या दिन परदिन बढिरहेका छन् । सुपरिवेक्षकहरुको सुपरिवेक्षण भत्ता कम छ । सुपरिवेक्षणका आधुनिक साधनहरु (ल्यापटप, आधुनिक अवलोकन फारामहरु) उपलब्ध छैनन् । पेशागत विकासको सुनिश्चितता छैन, शिक्षकहरु सुपरिवेक्षण आत्मसात गर्न चाहँदैनन्, शैक्षिक क्षेत्रमा राजनीतिक हस्तक्षेप हुनु, वि.नि. शिक्षक प्र.अ. वि.व्य.स.पदाधिकारी र अभिभावकहरु बीच विचार आदान प्रदान नहुनु आदि कारणहरु वर्तमान अवस्थामा विद्यालयको शैक्षिक सुपरिवेक्षणका समस्याहरु हुन् ।

४.२.५ संस्थागत विद्यालयको सुपरिवेक्षणमा विद्यालय व्यवस्थापन समिति पदाधिकारी, अभिभावक र शिक्षाप्रेमीहरूले औल्याएका समस्याहरू

विद्यालय व्यवस्थापन समिति पदाधिकारी, अभिभावक र शिक्षाप्रेमीहरूसँग छलफल र प्रश्नावलीबाट प्राप्त उत्तरहरू अनुसार वि.नि. स्रोतव्यक्तिहरूबाट संस्थागत विद्यालयमा ज्यादै कम सुपरिवेक्षण हुनु, निरीक्षण हुँदा पनि आफूहरूसँग सम्पर्क नगर्नु, सबै पक्षबाट नीति नियमको कार्यान्वयन नहुनु, संस्थागत विद्यालय र जिल्ला शिक्षा कार्यालय बीच समन्वय नहुनु, वि.व्य.स. पदाधिकारी र अभिभावकहरूलाई सुपरिवेक्षण सम्बन्धी तालीम, गोष्ठी तथा चेतना बढाउने खालका कार्यक्रमहरू संचालन नगरिनु, वि.व्य.स. पदाधिकारी र अभिभावकहरूबाट भएको कक्षा अवलोकन, छड्के निरीक्षण तथा शिक्षण सिकाइ क्रियाकलापसँग सम्बन्धित अन्य गतिविधिहरूको सुपरिवेक्षण शिक्षकहरूबाट आत्मसात नगरिनु वर्तमान अवस्थामा संस्थागत विद्यालयको शैक्षिक सुपरिवेक्षणका समस्याहरू हुन् ।

सारांशमा भन्नुपर्दा संस्थागत विद्यालयको शैक्षिक सुपरिवेक्षण कम हुनुमा सुपरिवेक्षकहरू औपचारिकतामा मात्र सीमित रहनु, राजनीतिक हस्तक्षेप हुनु, नीति नियमको पालना नगर्नु, कार्यब्यस्तता, संस्थागत र सामुदायिक विद्यालयको सुपरिवेक्षण एउटै प्रणालीबाट हुनु, प्र.अ., शिक्षक तथा कर्मचारीहरूको पेशागत स्थायित्व नहुनु, संस्थागत विद्यालयको व्यवस्थापनमा को बढी जिम्मेवार हुने भन्ने स्पष्ट नहुनु आदि मुख्य समस्याहरू रहेको पाइयो ।

४.३ संस्थागत विद्यालय सुपरिवेक्षणमा आइपर्ने समस्यालाई समाधान गर्ने उपायहरू

संस्थागत विद्यालयको शैक्षिक सुपरिवेक्षण प्रकृत्यामा विविध समस्याहरू छन् । यो अध्ययन अनुसन्धानका क्रममा सुपरिवेक्षणमा देखिएका समस्याहरूलाई समाधान गर्ने उपायहरू निम्नानुसार बुँदागत रूपमा खोजी गरिएको छ ।

४.३.१ समस्या समाधानको मुख्य उपाय

संस्थागत विद्यालयको शैक्षिक सुपरिवेक्षण समस्यामुक्त छैन । उक्त समस्याहरूलाई समाधान गर्ने मुख्य उपायहरू के होलान् ? भन्ने सवालमा जानकारी हासिल गर्न अध्ययन क्षेत्रका नमूना विद्यालयहरूसँग सम्बन्धित प्र.अ., शिक्षक, वि.व्य.स. पदाधिकारी र शिक्षाप्रेमीहरूसँग मौखिक

छलफल र प्रश्नावली मार्फत प्रश्न गर्दा उहाँहरूबाट प्राप्त जवाफहरूलाई निम्न तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका १२, सुपरिवेक्षणमा आइपर्ने समस्यालाई समाधान गर्ने उपायहरू

प्रतिउत्तरहरू	प्र.अ.तथा शिक्षक सङ्ख्या	वि.व्य.स. पदाधिकारी/ अभिभावक सङ्ख्या	वि.नि.तथा स्रोत व्यक्ति सङ्ख्या	कूल जम्मा
कडा नीति नियम बनाई लागू गर्ने	३		२	५
राजनीतिक हस्तक्षेप अन्य गर्ने	४	१	०	५
पुरस्कार र दण्डको व्यवस्था गर्ने	१	२	२	५
शान्ति प्रक्रियालाई सार्थक निष्कर्षमा पुऱ्याउने	१	-	-	१
अन्य भए	१	-	-	१
जम्मा	१०	५	२	१७

स्रोत: स्थलगत अध्ययन, २०७०

उपर्युक्त तालिकाको अध्ययन गर्दा जम्मा १० जना प्र.अ. तथा शिक्षकहरूमध्ये ३ जना अर्थात ३०% ले संस्थागत विद्यालय सुपरिवेक्षणमा आइपर्ने समस्यालाई समाधान गर्ने मुख्य उपायमा कडा नीति नियम बनाई लागू गर्नुपर्ने, ४ जना अर्थात ४०% ले राजनीतिक हस्तक्षेपको अन्त्य गर्नुपर्ने, १ जना अर्थात १०% ले पुरस्कार र दण्डको व्यवस्था गर्नुपर्ने, १ जना अर्थात १०% ले शान्ति प्रक्रियालाई सार्थक निष्कर्षमा पुऱ्याउनु पर्ने र १ जना अर्थात १०% ले अन्यको महलमा औपचारिकतामा मात्र सीमित नभई आफ्नो कार्यप्रति जिम्मेवार हुने भन्ने धारणा राख्नुभएको छ । यसरी नै दुई जना विद्यालय निरीक्षक र स्रोतव्यक्तिहरूले पुरस्कार र दण्डको व्यवस्था गरेर समस्यालाई समाधान गर्न सकिने अभिमत व्यक्त गर्नुभएको छ ।

त्यसैगरी जम्मा ५ जना वि.व्य.स. पदाधिकारी र अभिभावकहरूमध्ये २ जना अर्थात ४०% ले कडा नीति नियम बनाई लागू गर्नुपर्ने, १ जना अर्थात २०% ले राजनीतिक हस्तक्षेपको अन्त्य हुनुपर्ने, २ जना अर्थात ४०% ले पुरस्कार र दण्डको व्यवस्था गर्नुपर्ने राय व्यक्त गर्नुभएको छ ।

निष्कर्षमा भन्नुपर्दा जम्मा १७ जना उपर्युक्त व्यक्तिहरूमध्ये ५ जनाले कडा नीति नियम बनाई लागू गरेर समस्यालाई समाधान गर्नुपर्ने मत राख्नुलाई सान्दर्भिक मान्न सकिन्छ किनभने नेपालमा नीति नियमहरू फितलो प्रकृतिका छन् र भएका नीति नियमहरूको कार्यान्वयन अवस्था पनि एकदम कमजोर छ । सुपरिवेक्षणका लागि विद्यालयमा गए पनि हुन्छ, नगए पनि हुन्छ भन्ने धारणा वि.नि. स्रोतव्यक्तिमा रहेको कुरा विद्यालय निरीक्षण पुस्तिकाबाट स्पष्ट हुन्छ । त्यसकारण भएका नीति नियमहरू कडाइका साथ कार्यान्वयन भएमा सुपरिवेक्षणमा आउने समस्याहरू समाधान हुन सक्छन् । माथिको तालिका अनुसार ५ जनाले राजनीतिक हस्तक्षेप अन्त्य भएमा संस्थागत विद्यालय सुपरिवेक्षणमा आइपर्ने समस्याहरू समाधान हुन्छ भनी राखेको धारणा उपयुक्त मान्न सकिन्छ किनकी हाल नेपालमा सङ्क्रमणकालीन राजनीतिक अवस्थामा छ । राजनीतिक दलहरूले हरेक क्षेत्रमा आफ्नो प्रभाव जमाउन खोजिरहेका छन् । विद्यालय सुपरिवेक्षकहरू राजनीतिक दलहरूको प्रभावमा परिरहेको कारणले संस्थागत विद्यालयमा शैक्षिक सुपरिवेक्षण प्रभावकारी हुन सकेको छैन । ५ जनाको संस्थागत विद्यालयको सुपरिवेक्षणमा आउने समस्या समाधान गर्न पुरस्कार र दण्डको व्यवस्था हुनुपर्ने धारणालाई समेत नकार्न सकिदैन । पुरस्कार र दण्डले व्यक्तिलाई कामप्रति उत्प्रेरित गर्दछ । पुरस्कार र दण्डको सही प्रयोगले विद्यालयको सुपरिवेक्षणमा सुधार ल्याउँछ र समस्या समाधान हुन्छ । १ जनाले सुपरिवेक्षणमा देखिएका समस्यालाई समाधान गर्न शान्ति कायम हुनुपर्छ भन्ने मत व्यक्त गर्नुभएको छ । यसलाई उचित नै मान्नुपर्छ । किनभने वर्तमान अवस्थामा नेपाल द्वन्द्वग्रस्त छ । शिक्षक तथा कर्मचारीहरूले सुरक्षित वातावरणमा स्वतन्त्र रूपमा काम गर्न पाएका छैनन् । शान्ति प्रकृत्यालाई निष्कर्षमा पुऱ्याउन जरुरी छ । तब मात्र सुपरिवेक्षण प्रभावकारी हुन्छ ।

४.३.२ संस्थागत विद्यालयको सुपरिवेक्षणमा सरोकारवालाहरूले दिएका सुझावहरू

अनुसन्धानका क्रममा नमुना छनौट गरिएका विद्यालयका प्र.अ. शिक्षक र विद्यालय व्यवस्थापन समितिका पदाधिकारी अभिभावक र वि.नि. तथा स्रोतव्यक्तिसँग भएको छलफल र खुला प्रश्नावलीका

उत्तरबाट प्राप्त भएको संस्थागत विद्यालयको शैक्षिक सुपरिवेक्षणमा देखिएका समस्याहरूलाई समाधान गर्ने उपाय सम्बन्धमा दिइएका सुझाव :

विद्यालय निरीक्षक तथा स्रोतव्यक्तिको धारणा अनुसार प्र.अ, शिक्षक, वि.ब्य.स.र अभिभावकहरू बीच एक आपसमा विचारको आदान प्रदान गरी अभिभावकहरूलाई सुपरिवेक्षण सम्बन्धमा चेतना दिलाएर विद्यालयको शिक्षण सिकाइ क्रियाकलापमा उनीहरूलाई सक्रिय बनाउनुपर्छ । राजनीतिक कार्यकर्ताहरूसँग सहकार्य गरी शिक्षा क्षेत्रमा हुने राजनीतिकरणमा सुधार ल्याउनुपर्छ । वि.नि., स्रोतव्यक्तिलाई पर्याप्त साधन र स्रोत उपलब्ध गराई, कार्यसम्पादनका आधारमा उचित रूपमा पुरस्कार र दण्डको व्यवस्था गरिनुपर्छ । प्र.अ.हरूलाई सुपरिवेक्षण कार्यमा अझ बढी अधिकार प्रदान गरी शिक्षकहरूको कक्षा शिक्षणको अवलोकन कार्यमा सक्रिय बनाउनुपर्छ । अभिभावक वि.ब्य.स. र शिक्षाप्रेमीहरूको सुपरिवेक्षण टोली निर्माण गरी सामाजिक सुपरिवेक्षणको अवधारणा ऐन नियमबाट नै स्पष्ट गरिनुपर्छ । उक्त सामाजिक सुपरिवेक्षण टोलीलाई अधिकार सम्पन्न बनाई संस्थागत विद्यालयको शैक्षिक सुपरिवेक्षणमा सुधार ल्याउन सकिने राय प्राप्त भयो ।

प्रधानाध्यापकहरूको धारणा अनुसार विद्यालय संख्याको आनुपातमा वि.नि. स्रोतव्यक्तिको दरबन्दी व्यवस्था, सुपरिवेक्षण सम्बन्धी नीति नियमलाई स्पष्ट पारी कार्यान्वयन पक्षमा जोड, प्र.अ.हरूलाई सुपरिवेक्षण सम्बन्धी तालीमको व्यवस्था, सुपरिवेक्षण भत्ताको व्यवस्था, राजनीतिक प्रभावमा नपरी स्वतन्त्र रूपमा काम गर्ने वातावरणको सृजना, कार्यसम्पादनको आधारमा पुरस्कार र दण्डको व्यवस्था, प्र.अ.को अनावश्यक कार्यबोझमा सुधार, समय सापेक्ष ऐन नियममा परिवर्तन गरी शिक्षक तथा कर्मचारीहरूको पेशागत स्थायित्व कायम गरेर संस्थागत विद्यालयको शैक्षिक सुपरिवेक्षणमा आउने समस्यालाई समाधान गर्न सकिन्छ । त्यसै गरी शिक्षकहरूको धारणा अनुसार वि.ब्य.स.मा सक्षम व्यक्तिहरू मात्र प्रवेश गर्ने कानूनी व्यवस्था गरी सरोकारवाला व्यक्तिहरू बीच सुपरिवेक्षण कार्यमा आपसी छलफल र अन्तर्क्रिया हुनु जरुरी छ । विद्यालय संस्थापक तथा प्र.अ. हरुको कार्यसम्पादनमा पारदर्शिता, संस्थागत विद्यालयका शिक्षक तथा कर्मचारीहरूको पेशागत स्थायित्वको ग्यारेण्टी र उनीहरूको वृत्ति विकासको अवसरमा सुनिश्चितता गरी सुपरिवेक्षणमा देखापरेका समस्याहरू समाधान गर्न सकिन्छ ।

विद्यालय व्यवस्थापन समितिका पदाधिकारी तथा अभिभावकहरूका धारणा अनुसार प्र.अ. तथा शिक्षकहरू विद्यालयमा नियमित उपस्थित भई आफ्नो जिम्मेवारी पूरा गर्नुपर्छ । वि.नि.तथा

स्रोतव्यक्तिहरूलाई विद्यालय सुपरिवेक्षणमा अभ्र बढी सक्रिय बनाउनुका साथै अभिभावकहरूलाई विद्यालयप्रति आकर्षक हुने खालका कार्यक्रमहरू आयोजना गरी विद्यालयमा उनीहरूको सक्रियता बढाउनुपर्छ । अभिभावकहरूले दिएको सल्लाह र सुझावलाई प्र.अ.तथा शिक्षकहरूले स्वीकार गरी बालबालिकाहरूको प्रगति विवरण उनीहरूलाई जानकारी गराउनुपर्छ । विद्यालय सुपरिवेक्षण सम्बन्धमा अभिभावकहरूलाई चेतनामूलक कार्यक्रम संचालन गरी विद्यालयको शैक्षिक वातावरण शिक्षण सिकाइ अनुकूल बनाउनुपर्छ । सुपरिवेक्षकलाई सबैले सहयोग गरी स्वतन्त्र, निष्पक्ष रूपमा सुपरिवेक्षण गर्ने वातावरणको सुनिश्चितता गरिनुपर्दछ, तब मात्र यसमा देखिएका समस्याहरू क्रमशः समाधान हुँदै जाने कुरा स्थलगत अध्ययनको क्रममा प्राप्त भयो ।

सारांशमा भन्नुपर्दा संस्थागत विद्यालयको शैक्षिक सुपरिवेक्षणमा देखिएका समस्याहरूको समाधानका लागि कार्यसम्पादनको सही रूपमा मूल्याङ्कन गरी पुरस्कार र दण्डको व्यवस्था गरिनुपर्ने, कडा नीति नियम बनाई लागू गर्नुपर्ने, शिक्षामा राजनीतिक हस्तक्षेपको अन्त्य गरिनुपर्ने, स्थानीय निकायलाई जिम्मेवार बनाइनुपर्ने, प्र.अ.लाई पहिलो सुपरिवेक्षकको रूपमा साधन र स्रोत सहित जिम्मेवारी दिइनुपर्ने, वि.ब्य.स., अभिभावक र शिक्षाप्रेमीहरूलाई सुपरिवेक्षण सम्बन्धी तालिम दिइनुपर्ने, संस्थागत र सामुदायिक विद्यालयको सुपरिवेक्षण अलग निकायबाट हुनुपर्ने जस्ता सुझावहरू प्राप्त भएका छन् ।

परिच्छेद पाँच : निष्कर्ष र सुभावहरु

यो अध्ययन अनुसन्धानका क्रममा प्राप्त तथ्याङ्क र जानकारीहरुको व्याख्या र विश्लेषणबाट प्राप्त निष्कर्ष र सुभावहरु निम्नानुसार दिइएको छ ।

५.१ निष्कर्ष

यो अध्ययन समाप्त भएपछि जे जे कुराहरु प्राप्त भए तिनै प्राप्तिका आधारमा निष्कर्षहरु निकालिएका छन् । पूर्व स्थापित सिद्धान्तहरु र पूर्व अनुसन्धान तथा साहित्यहरूसँग तुलना गर्दै संस्थागत विद्यालयमा शैक्षिक सुपरिवेक्षणको स्थिति अध्ययन गरी निष्कर्षहरु निकालिएका छन् ।

शिक्षाका लक्ष्य तथा उद्देश्यहरु पूरा गर्न विद्यालयमा सुपरिवेक्षण प्रणालीलाई गतिशील बनाउनुपर्छ । शैक्षिक सुपरिवेक्षणको जिम्मा लिएका वि.नि., स्रोतव्यक्तिहरु तथा सरोकारवालाहरु सबैबाट संस्थागत विद्यालयहरुको नियमित रूपमा सुपरिवेक्षण हुन जरुरी छ । तर यो अध्ययन पछि संस्थागत विद्यालयको सुपरिवेक्षण कार्यमा न्यूनता रहेको निष्कर्ष निकाल्न सकिन्छ । वि.नि., स्रोतव्यक्तिबाट चार शैक्षिक सत्रमा एक पटक मात्र सुपरिवेक्षण हुँदा समेत सम्बन्धित निकायको यस सम्बन्धमा ध्यान पुग्न सकेको देखिदैन । यसमा वि.नि तथा स्रोतव्यक्तिको कार्यको अनुगमन तथा निरीक्षण गर्ने निकायले विशेष ध्यान दिनुपर्छ ।

विद्यालय निरीक्षक तथा स्रोतव्यक्तिलाई पर्याप्त मात्रामा स्रोत तथा सन्दर्भ सामग्रीहरु प्राप्त नहुनु, उनीहरुबाट सम्पादित कार्यको सही मूल्याङ्कन गरी पुरस्कार र दण्डको व्यवस्था नहुनु, वि.नि. र स्रोतव्यक्तिलाई सहयोगी कर्मचारीहरुको व्यवस्था नहुनु, विद्यालय संख्याका आधारमा वि.नि., स्रोतव्यक्तिहरुको संख्या कम हुनु जस्ता कारणले संस्थागत विद्यालयको सुपरिवेक्षण कार्य औपचारिकतामा मात्र सीमित हुनपुगेको देखिन्छ । समय समयमा शिक्षकहरुको बैठक राखी शिक्षण सिकाइ क्रियाकलापमा देखापर्ने समस्या समाधानका बारेमा छलफल गर्ने र नमूना शिक्षण गर्न लगाउने जस्ता कार्यहरु आवश्यक मात्रामा हुन नसकेको अवस्था छ ।

शैक्षिक सुपरिवेक्षणको क्रममा वि.नि., स्रोतव्यक्तिहरुबाट शिक्षकको कक्षा शिक्षणको अवलोकन गरी देखिएका कमी कमजोरी हटाउन शिक्षकसँग छलफल गरी सुभावहरु दिनुपर्ने हुन्छ । सुपरिवेक्षणको

क्रममा वि.नि., स्रोतव्यक्तिबाट कक्षा अवलोकन नगरिएको अवस्था छ। वि.नि., स्रोतव्यक्तिहरुको कार्यसम्पादन मूल्यांकन सही रूपमा भएको छैन जसको परिणाम स्वरूप नियमित रूपमा काम गर्ने सुपरिवेक्षकहरुमा समेत कार्य शिथिलता आएको छ। संस्थागत विद्यालयका शिक्षकहरुले वि.नि., स्रोतव्यक्तिको सुपरिवेक्षणलाई आत्मसात गर्न नसकेको अवस्था छ भने वि.नि., स्रोतव्यक्तिहरुले पनि संस्थागत विद्यालयलाई सुपरिवेक्षणको मूलधारमा समाहित गर्न सकेका छैनन्।

विद्यालयका प्र.अ.हरु शैक्षिक कार्यमा भन्दा प्रशासनिक कार्यमा बढी व्यस्त छन् उनीहरुलाई सुपरिवेक्षण सम्बन्धी तालिम, स्रोत साधनको अभाव छ। संस्थागत विद्यालयका प्र.अ., शिक्षक तथा कर्मचारीहरुको पेशामा स्थायीत्व नभएका कारण सुपरिवेक्षण कार्यमा शिथिलता आएको छ। त्यसैगरी अधिकांश अभिभावकहरुबाट संस्थागत विद्यालयको सुपरिवेक्षणमा वास्ता नगरेको अवस्था छ। कतिपय अभिभावकहरु सुपरिवेक्षण कार्यका बारेमा अनविज्ञ छन् भने अधिकांश अभिभावकहरु संस्थागत विद्यालयप्रति बढी विश्वस्त छन्। समग्रमा भन्ने हो भने संस्थागत विद्यालयको शैक्षिक सुपरिवेक्षण केवल औपचारिकतामा मात्र सीमित छ। जसको परिणाम स्वरूप शिक्षाको गुणस्तरमा दिन परदिन ह्रास आइरहेको निष्कर्ष निकाल्न सकिन्छ।

५.२ सुभावहरू

यो अध्ययनको क्रममा प्राप्त भएका सूचना एवं तथ्याङ्कहरुलाई विश्लेषण गरी निकालिएको निष्कर्षका आधारमा संस्थागत विद्यालयमा शैक्षिक सुपरिवेक्षण प्रणालीमा भावी दिनहरूमा कसरी सुधार ल्याउन सकिन्छ भन्ने सन्दर्भमा यहाँ सुभावहरू प्रस्तुत गरिएको छ।

५.२.१ नीतिगत तह

विद्यालय क्षेत्र सुधार योजना (२०६६-२०७२) ले मा.वि.तहका शिक्षकको योग्यता स्नातकोत्तर तह हुनुपर्ने व्यवस्था गरेको छ। विद्यालय निरीक्षकको न्यूनतम योग्यता स्नातक तह मात्र हुँदा सुपरिवेक्षण कार्य प्रभावकारी नहुने भएकाले वि.नि.को न्यूनतम शैक्षिक योग्यता एम.एड. बनाउनुपर्छ। विषयगत विशेषज्ञताका आधारमा मात्र वि.नि.को नियुक्ति गर्ने व्यवस्था हुनुपर्छ। विद्यालय व्यवस्थापन समिति, अभिभावक तथा शिक्षाप्रेमीहरुको सुपरिवेक्षण टोली निर्माण गर्ने नियम बनाई उक्त टोलीलाई सक्षम, सवल र निष्पक्ष सुपरिवेक्षण गर्न विशेष अधिकारको व्यवस्था गर्नुपर्छ। हाल कार्यरत स्रोतव्यक्तिहरु प्रा.वि., नि.मा.वि. र मा.वि. तीनै तहका छन्। आगामी दिनमा एम.एड

शैक्षिक योग्यता भएका अनुभवी मा.वि. शिक्षकहरुबाट मात्र निष्पक्ष रुपमा स्रोतव्यक्ति नियुक्ति गर्ने ब्यवस्था मिलाउनु पर्छ । दण्डहिनताको कारणले सुपरिवेक्षण प्रभावकारी हुन नसकिरहेको वर्तमान अवस्थामा सुधार ल्याउनका लागि सुपरिवेक्षकहरुको कार्यसम्पादनको सही मूल्याङ्कन गरी कानूनी रुपबाटै पुरस्कार र दण्डको ब्यवस्था गर्नुपर्छ । वि.नि., स्रोतव्यक्ति र प्रधानाध्यापकहरुलाई सुपरिवेक्षण सम्बन्धी तालीम प्रदान गरी पर्याप्त मात्रामा साधन र स्रोत उपलब्ध गराउनुपर्छ । विद्यालय निरीक्षकलाई एकजना सहयोगी कर्मचारी उपलब्ध गराउनुपर्छ ।

संस्थागत विद्यालयका प्र.अ. शिक्षक कर्मचारीहरुको पेशागत स्थायित्वका लागि कानूनी ब्यवस्था मिलाउनुपर्छ । वि.ब्य.स.बाट भएको सुपरिवेक्षणलाई शिक्षकले आत्मसात गर्न नसकिरहेको वर्तमान अवस्थामा सुधार ल्याउन शिक्षा नियमावलीमा भएको विद्यालय ब्यवस्थापन समितिका अध्यक्षको योग्यता सम्बन्धी नियम परिवर्तन गरी प्रा.वि., नि.मा.वि. र मा.वि.को ब्यवस्थापन समिति अध्यक्षका लागि उम्मेदवार हुन क्रमशः एस.एल.सी., प्रमाण पत्र तह र स्नातक तह बनाउनुपर्छ । हाल कार्यरत सुपरिवेक्षकहरु स्नातक तह पूरा गरी सिधै सेवामा प्रवेश गरेका ब्यक्तिहरु मात्र छन् । शिक्षण अनुभव नभएका कोरा ब्यक्तिबाट सुपरिवेक्षण प्रभावकारी हुन नसक्ने हुँदा आगामी दिनमा शिक्षण अनुभव भएका ब्यक्तिहरुबाट मात्र सुपरिवेक्षक नियुक्ति गर्ने ब्यवस्था हुनुपर्छ । सुपरिवेक्षकको वृत्ति विकासलाई विशेष प्राथमिकताका साथ नियमावलीमा ब्यवस्था गर्नुपर्छ ।

वर्तमान सुपरिवेक्षण प्रणालीमा निर्धारण गरिएको सुपरिवेक्षक र विद्यालय अनुपातमा पुनरावलोकन गरिनुपर्छ । सुपरिवेक्षकलाई फिल्ड स्तरको कर्मचारीको रुपमा जिम्मेवारी दिनुपर्छ । हाल सामुदायिक र संस्थागत विद्यालयको सुपरिवेक्षण प्रक्रिया एउटै प्रणाली अन्तर्गत चलिरहेको छ, यसलाई पुनरावलोकन गरी संस्थागत विद्यालयहरुको सुपरिवेक्षणका लागि छुट्टै संयन्त्रको विकास गरिनुपर्छ ।

५.२.२ कार्यान्वयन तह

विद्यालय निरीक्षक तथा स्रोतव्यक्तिहरुले नियमित रुपमा विद्यालयहरुको सुपरिवेक्षण गरे नगरेको सम्बन्धमा जिल्ला शिक्षा अधिकारीले अनुगमन, निरीक्षण गरी अनियमित गर्ने सुपरिवेक्षकहरुलाई कारवाही गर्नुपर्छ । स्थानीय स्तरमा वि.नि., स्रोतव्यक्ति, विद्यालयका प्रधानाध्यापक, वि.ब्य.स. पदाधिकारीहरु, शिक्षाप्रेमी र अभिभावकहरु सम्मिलित एउटा सुपरिवेक्षण टोली गठन गरी उक्त

टोलीबाट सुपरिवेक्षणको योजना बनाउनुपर्छ र योजना बमोजिम आलोपालो गरी सुपरिवेक्षण गरिनुपर्छ । एउटा स्रोतकेन्द्र भित्रका अनुभवी मा.वि.शिक्षकहरूलाई कक्षा अवलोकन सम्बन्धी तालिम प्रदान गरी सामुहिक रूपमा सबै विषय शिक्षकहरूको कक्षा अवलोकन गर्ने व्यवस्था गर्नुपर्छ । यसबाट वि.नि.स्रोतव्यक्तिहरूको कक्षा अवलोकनको आत्मसात गर्न नसक्ने शिक्षकहरूको समस्या समाधान हुन्छ । विद्यालयमा राजनीतिक हस्तक्षेपको अन्त्य गर्न वि.ब्य.स.को गठन गर्दा सबै दलहरूलाई समावेश गर्नुपर्छ । सबैको सहभागिताबाट स्वभावैले द्वन्द्व कम हुन्छ । कुनै स्रोत केन्द्रमा तिब्र रूपमा हुने विद्यालयको वृद्धिबाट उत्पन्न हुने समस्याहरू समाधानका लागि स्रोतकेन्द्रहरूको समय समयमा पुनर्संरचना गरिनुपर्छ । प्र.अ. लाई कक्षा संचालन तथा प्रशासनिक कार्य बोझबाट मुक्त गरी सुपरिवेक्षणमा जिम्मेवार बनाउनुपर्छ जसका लागि संस्थागत विद्यालयका संस्थापक तथा वि.ब्य.स.ले प्र.अ.लाई आवश्यक मात्रामा आर्थिक तथा भौतिक स्रोत साधनहरूको व्यवस्थापन गरिदिनुपर्छ ।

वि.ब्य.स.तथा प्र.अ.ले विद्यालयमा पटककै उपस्थित नहुने अभिभावकहरूलाई क्रियाशिल बनाउन विशेष कार्यक्रमहरू तय गर्नुपर्छ । संस्थागत विद्यालयका संचालकहरूले गुठी विधान, कम्पनी ऐन र नियमावली, शिक्षा ऐन र नियमावलीको अक्षरशः पालना गरी उक्त ऐन तथा नियमावलीहरूले व्यवस्था गरे बमोजिम शिक्षक तथा कर्मचारीहरूको पेशागत सुरक्षा गर्नुपर्छ । विद्यालय सुपरिवेक्षणलाई विद्यालयको अभिन्न अंगका रूपमा विकास गरिनुपर्छ । विद्यालयको हकमा सुपरिवेक्षण गर्ने पहिलो व्यक्ति र मुख्य दायित्व प्र.अ.को भएको हुँदा प्र.अ.ले प्रत्येक शिक्षकको नियमित कक्षा अवलोकन गरी सो को अभिलेख राख्नुपर्छ । सुपरिवेक्षकबाट समय समयमा भएका सुपरिवेक्षणका प्रतिवेदनलाई वि.ब्य.स.,अभिभावक शिक्षकहरू समेत राखेर देखिएका कुरामा छलफल चलाउँदा यो अझ प्रभावकारी हुन्छ ।

५.२.३ अनुसन्धान तह

यो अध्ययन अनुसन्धान संस्थागत विद्यालयमा शैक्षिक सुपरिवेक्षणको वर्तमान अवस्था पहिचान गरी देखिएका समस्याहरूलाई समाधानका लागि सुझाव दिनुमा मात्र सीमित छ । संस्थागत विद्यालयको पठन पाठन, परीक्षा प्रणाली, मूल्याङ्कन, कक्षा व्यवस्थापन, आर्थिक व्यवस्थापन लगायत अन्य पक्षहरूमा व्यापक सुपरिवेक्षण गरी आवश्यक सुधारको खाँचो महशुस भैरहेको अवस्था छ । त्यसैले भविष्यमा यस्ता विषयमा खोज, अनुसन्धान गरिनुपर्छ । शिक्षाको गुणस्तरसँग गाँसेर शिक्षक

तालीमलाई स्लोगनको रूपमा उठान गरिएको वर्तमान अवस्थामा सामुदायिक विद्यालयका शिक्षकहरूलाई तालिम दिन सरकारले व्यापक रूपमा खर्च गरिरहेको छ । सामुदायिक विद्यालयका प्राय सबै शिक्षकहरू तालिमप्राप्त पनि छन् । संस्थागत विद्यालयमा तालिम प्राप्त शिक्षकहरू ज्यादै कम देखिन्छन् तर पनि संस्थागत विद्यालयकै परीक्षा परिणाम राम्रो देखिन्छ र आम अभिभावकहरूको मन जित्न समेत सफल भएको छ । यस्तो किन र कसरी भयो ? यस विषयमा थप अनुसन्धान गरिनुपर्छ । संस्थागत विद्यालयहरू तोकिएको मापदण्ड अनुसार नै संचालन भएका एवं कानूनी प्रावधानहरू पनि सामुदायिक विद्यालय सरह पूरा गर्नुपर्ने अवस्थामा सुपरिवेक्षण चाहीं किन भिन्न प्रकृतिको छ ? यस विषयमा भविष्यमा अझ बढी अनुसन्धान गरिनुपर्छ ।

संस्थागत विद्यालयहरू मूनाफाको उद्देश्यले प्रेरित भई निजी रूपमा संचालन भएको हुँदा यस्ता विद्यालयहरूको व्यवस्थापनमा सरकारी पक्षबाट खासै ध्यान दिएको देखिएन । विद्यालयको व्यवस्थापन समितिमा पनि संस्थापकहरूकै बाहुल्यता देखिन्छ । सामुदायिक विद्यालयको व्यवस्थापन स्थानीय निकायलाई प्रदान गरी विद्यालयलाई व्यवस्थापकीय रूपले सक्षम बनाउने लक्ष्य राखिएको वर्तमान अवस्थामा संस्थागत विद्यालयको व्यवस्थापनमा को बढी जिम्मेवार हुने भन्ने विषयमा स्पष्ट छैन तसर्थ यस विषयमा अझ अनुसन्धान गरिनुपर्छ ।

अनुसन्धानका लागि सम्भावित थप शिर्षकहरू

- सरकारी लगानी कम हुदा पनि संस्थागत विद्यालयको नतिजा राम्रो हुनुको कारण ।
- संस्थागत विद्यालयको व्यवस्थापनमा को बढी जिम्मेवार हुने ।
- संस्थागत विद्यालय संचालनको कानूनी र संस्थागत आधार ।

सन्दर्भ सामग्रीहरू

- काफ्ले, वासुदेव, श्रेष्ठ, चन्द्रबहादुर र सिन्हा, रामस्वरूप (२०५९), *शैक्षिक प्रशासन र सुपरिवेक्षण*, काठमाडौं : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।
- कोइराला, विद्यानाथ, श्रेष्ठ, चन्द्रबहादुर (२०६२), *शैक्षिक व्यवस्थापन र सङ्गठनात्मक व्यवहार*, काठमाडौं: विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।
- कोइराला, विद्यानाथ (२०५९), *शिक्षा*, भक्तपुर: पाठ्यक्रम विकास केन्द्र ।
- खनाल, पेशल (२०६४), *शैक्षिक अनुसन्धान पद्धति*, काठमाडौं : सनलाइट पब्लिकेशन ।
- खापुङ्ग, विष्णुकुमार, (२०६७), *सामुदायिक विद्यालयमा शैक्षिक सुपरिवेक्षणको प्रभावकारीता*, शोधपत्र, अप्रकाशित कृति ।
- गौतम, दीनानाथ (२०६७), *शैक्षिक स्मारीका*, भक्तपुर: नेपाल सरकार शिक्षा विभाग ।
- गौतम, गेहनाथ (२०६२), *शैक्षिक स्मारीका*, भक्तपुर: नेपाल सरकार शिक्षा विभाग ।
- हुंगाना, जीवनकुमार (२०५८), *नेपालमा आधारभूत तथा प्राथमिक शिक्षाको विकास*, काठमाडौं : रत्न पुस्तक भण्डार ।
- पौडेल, लेखनाथ (२०५०), *शैक्षिक प्रक्रिया र नेपालमा शिक्षा*, प्रतिभा पुस्तक भण्डार पुतलिसडक काठमाण्डौ ।
- विद्यालय सुपरिवेक्षण स्रोत सामग्री* (२०५३), आधारभूत तथा प्राथमिक शिक्षा परियोजना, स्रोतकेन्द्र विकास एकाइ भक्तपुर ।
- शर्मा, कुवेरनाथ (२०६६), *शिक्षाको दर्शनशास्त्रीय एवं समाजशास्त्रीय आधार*, काठमाडौं: रत्न पुस्तक भण्डार ।
- शर्मा, गोपिनाथ (२०५०), *नेपालमा शिक्षाको इतिहास*, काठमाण्डौ: मकालु बुक्स एण्ड स्टेसनर्स ।
- शर्मा, चिरञ्जीवी र निर्मला (२०६५), *शैक्षणिक विधि*, काठमाडौं : एम.के. पब्लिशर्स एण्ड डिस्ट्रिब्युटर्स ।
- शर्मा, चिरञ्जीवी र निर्मला (२०६९), *शैक्षिक सुपरिवेक्षण*, काठमाडौं : एम.के. पब्लिशर्स एण्ड डिस्ट्रिब्युटर्स ।
- स्रोतकेन्द्र विकास निर्देशिका* (२०५९), भक्तपुर : श्री ५ को सरकार शिक्षा विभाग, तालिम तथा निरीक्षण शाखा ।

अनुसूचि : १

संस्थागत विद्यालयमा शैक्षिक सुपरिवेक्षण

प्र.अ.हरूका लागि प्रश्नावली

नाम:.....तालिम.....

पद: .....विद्यालय : .....

ठीक उत्तरमा रेजा (✓) चिह्न लगाउनुहोस्

१. तपाईं आफ्नो विद्यालयमा नियमित रूपमा सुपरिवेक्षण गर्नुहुन्छ कि हुन्न ?

क) नियमित गर्छु ख) नियमित गर्दिनँ

ग) कहिल्यै गर्दिनँ घ) प्र.अ.ले भ्याइँदैन

अन्य भए .....

२. तपाईंको विद्यालयमा वि.नि./स्रोत व्यक्तिबाट नियमित रूपमा सुपरिवेक्षण हुने गरेको छ कि छैन ?

क) नियमित हुन्छ ख) कहिलेकाहीं हुन्छ ग) कहिल्यै हुँदैन घ) भ्याइँदैन

अन्य भए .....

३. शिक्षकको कक्षा शिक्षण अवलोकन गर्नुहुन्छ ?

क) गरिँदैन ख) भ्याइँदैन ग) आवश्यकता अनुसार गरिन्छ

घ) पुरै कक्षा लिनु पर्ने भएको भ्याइँदैन

अन्य भए .....

४. तपाईंको विद्यालयमा कोबाट बढी शैक्षिक सुपरिवेक्षण हुने गरेको छ ?

क) वि.व्य.स. पदाधिकारी ख) स्रोत व्यक्ति

ग) वि.नि. घ) वि.व्य.स.पदाधिकारी र स्रोत व्यक्ति

५. विद्यालय सञ्चालनमा सबभन्दा बढी कसको सहयोग पाउनुभएको छ ?

क) वि.व्य.स. ख) वि.नि. ग) स्रोत व्यक्ति घ) वि.नि र स्रोत व्यक्ति

अन्य भए .....

६. विद्यालय सञ्चालनमा वि.व्य.स.बाहेक स्रोत व्यक्ति, वि.नि.बाट कति सहयोग पाउनुभएको छ ?

क) पुरै सहयोग छ ख)सहयोग अलिअलि हुन्छ ग) सहयोग छैन

घ) उनीहरु विद्यालयमै आउँदैनन् अन्य

भए

.....

७. विद्यालयमा रहेको भौतिक अवस्था सिकाइ अनुकूल छ कि छैन ?

- क) छ   ख) छैन   ग) सामान्यतः अनुकूल भए पनि पुरै अनुकूल छैन
घ) काम चलाउसम्म छ
अन्य भए .....

८. शिक्षकलाई कक्षा शिक्षणमा उपयुक्त शिक्षणविधि र शिक्षण सामग्रीको प्रयोग गर्न लगाउनुहुन्छ वा लगाउनुहुन्न ?

- क) लगाउँछु   ख) लगाउँदिन   ग) वास्ता गर्दिन   घ) केही मात्रामा लगाउँछु
अन्य भए .....

९. विद्यालय सुपरिवेक्षणमा तलका मध्ये कुनलाई मुख्य समस्या मान्नुहुन्छ ?

- क) राजनैति हस्तक्षेप   ख) नीतिनियमको पालना नगर्नु
ग) कार्यव्यस्तता   घ) औपचारिकतामा मात्र सीमित रहनु
अन्य भए .....

१०. सुपरिवेक्षण प्रणालीमा भएका समस्याहरूलाई समाधान गर्ने मुख्य उपाय के हो ?

- क) राजनैतिक हस्तक्षेपको अन्त्य गर्ने   ख) कडा नीतिनियम बनाई लागू गर्ने
ग) पुरस्कार र दण्डको व्यवस्था गर्ने   घ) शान्ति प्रक्रियालाई सार्थक निष्कर्षमा पुऱ्याउने
अन्य भए .....

११. विद्यालयमा शिक्षकहरूको उपस्थिति अवस्था कस्तो छ ?

- क) सबै नियमित उपस्थित हुन्छन्   ख) सबै नियमित उपस्थित हुँदैनन्
ग) केहीले लापरवाही गर्छन्   घ) शिक्षकले नियमितताको पालना नै गर्दैनन्
अन्य भए .....

१२. वर्तमान अवस्थामा हुने गरेको विद्यालय सुपरिवेक्षणप्रति तपाईं सन्तुष्ट हुनुहुन्छ कि हुन्न? सन्तुष्ट हुने वा नहुने कारणहरू दिनुहोस् ।

१३. विद्यालयमा कुन कुन भौतिक कुराहरू सिकाइअनुकूल छन् र कुन कुन अपर्याप्त छन् ?

१४. विद्यालय सुपरिवेक्षण प्रणालीमा के-कस्ता समस्याहरू रहेका छन्?

अनुसूचि : २

संस्थागत विद्यालयमा शैक्षिक सुपरिवेक्षण

वि.व्य.स.पदाधिकारी/अभिभावक/शिक्षाप्रेमीका लागि प्रश्नावली

नाम: ..... तालिम.....

पद: ..... विद्यालयको नाम: .....

ठीक उत्तरमा रेजा (✓) चिह्न लगाउनुहोस्

१. तपाईं आफ्नो विद्यालयमा कति जानुहुन्छ ?

क) बैठक वा कार्यक्रम हुँदा ख) प्रायः दिनहु ग) कहिलेकाहीं घ) जाँदिन
अन्य भए .....

२. विद्यालयमा वि.नि. र स्रोत व्यक्तिबाट नियमित सुपरिवेक्षण हुन्छ वा हुँदैन ?

क) नियमित हुन्छ ख) कहिलेकाहीं मात्र हुन्छ
ग) कहिल्यै हुँदैन घ) थाहा छैन
अन्य भए .....

३. शिक्षकहरू नियमित रूपमा विद्यालय आउने वा नआउने कस्तो अवस्था छ ?

क) सबै नियमित आउँछन् ख) सबै नियमित आउँदैनन्
ग) केहीले लापरवाही गरी नियमित आउँदैनन्
अन्य भए .....

४. विद्यालयमा सबभन्दा बढी कसबाट सुपरिवेक्षण हुने गरेको छ ?

क) प्र.अ. र वि.व्य.स.पदाधिकारी ख) स्रोत व्यक्ति ग) वि.नि घ) अभिभावक
अन्य भए .....

५. शिक्षकको कक्षा शिक्षण अवलोकन कति गर्नु हुन्छ ?

क) गरिँदैन ख) भ्याइँदैन ग) आवश्यकता अनुसार गरिन्छ घ)
कहिलेकाहीं छड्के निरीक्षण गरिन्छ
अन्य भए .....

६. संस्थागत विद्यालयमा कसबाट सुपरिवेक्षण भएमा बढी प्रभावकारी ठान्नुहुन्छ ?

क) प्र.अ. ख) सरोकारवाला सबै ग) वि.नि. घ) स्रोतव्यक्ति
अन्य भए .....

७. विद्यालयको भौतिक अवस्था शिक्षण सिकाइअनुकूल छ ?

क) छ   ख) छैन   ग) सामान्यतः अनुकूल भए पनि पुरै अनुकूल भने छैन
अन्य भए .....

८. कक्षा शिक्षणमा उपयुक्त शिक्षण विधि र शिक्षण सामग्रीको प्रयोग शिक्षकबाट हुन्छ ?

क) सधैं प्रयोग हुन्छ   ख) कहिलेकाहीं मात्र प्रयोग हुन्छ
ग) कहिल्यै प्रयोग हुँदैन   घ) विद्यालयमा सामग्री नै छैनन्
अन्य भए .....

९. विद्यालय सुपरिवेक्षणमा तलका मध्ये कुनलाई मुख्य समस्या मान्नुहुन्छ ?

क) राजनैतिक हस्तक्षेप   ख) नीतिनियमको पलना नगर्नु
ग) कार्यव्यस्तता   घ) औपचारिकतामा मात्र सीमित रहनु

१०. सुपरिवेक्षण प्रणालीमा भएका समस्याहरूलाई समाधान गर्ने मुख्य उपाय के हो ?

क) राजनैतिक हस्तक्षेपको अन्त्य गर्ने   ख) कडा नीतिनियम बनाई लागू गर्ने
ग) पुरस्कार र दण्डको व्यवस्था गर्ने   घ) शान्ति प्रक्रियालाई सार्थक निष्कर्षमा पुऱ्याउने

११. वर्तमान अवस्थामा हुने गरेको विद्यालय सुपरिवेक्षणप्रति तपाईं सन्तुष्ट हुनुहुन्छ कि हुन्न?
सन्तुष्ट हुने वा नहुने कारणहरू दिनुहोस् ।

..... :

१२. विद्यालयमा कुन कुन भौतिक कुराहरू सिकाइअनुकूल छन् र कुन कुन अपर्याप्त छन् ?

..... :

१३. विद्यालय सुपरिवेक्षण प्रणालीमा के-कस्ता समस्याहरू रहेका छन्?

..... :

१४. विद्यालय सुपरिवेक्षणमा आइपर्ने समस्याहरूलाई समाधान गर्ने उपायहरू के-के हुन्?

..... :

अनुसूचि : ३

संस्थागत विद्यालयमा शैक्षिक सुपरिवेक्षण

शिक्षकहरूका लागि प्रश्नावली

नाम: ..... तालिम.....

पद: ..... विद्यालयको नाम: .....

ठीक उत्तरमा रेजा (✓) चिह्न लगाउनुहोस्

१. कक्षा शिक्षण गर्नुपूर्व कक्षा व्यवस्थापन गर्नुहुन्छ ?

क) गर्छु   ख) गर्दिनँ   ग) भ्याइँदैन   घ) केही मात्रामा गर्छु

अन्य भए .....

२. तपाईंले कक्षा शिक्षण गरिरहेको अवस्थामा निरीक्षकले निरीक्षण गर्दा कस्तो अनुभव हुन्छ ?

क) रमाइलो   ख) असहज   ग) मतलब हुँदैन   घ) धक लाग्छ

अन्य भए .....

३. विद्यालयमा वि.नि. र स्रोत व्यक्तिबाट नियमित रूपमा सुपरिवेक्षण हुन्छ ?

क) कहिल्यै हुँदैन   ख) नियमित हुन्छ   ग) नियमित हुँदैन   घ) कहिले काहीं मात्र हुन्छ ।

अन्य भए .....

४. विद्यालयमा कसबाट सबभन्दा बढी सुपरिवेक्षण हुन्छ ?

क) प्र.अ. र वि.नि.   ख) वि.नि. र स्रोत व्यक्ति

ग) वि.नि. र वि.व्य.स. पदाधिकारी   घ) प्र.अ. र वि.व्य.स. पदाधिकारी

अन्य भए .....

५. वि.नि., स्रोत व्यक्ति र अभिभावकहरूले तपाईंलाई शिक्षाको गुणस्तर वृद्धि गर्ने विषयमा राय सुभावाहरू दिनुहुन्छ ?

क) नियमित दिइरहनुहुन्छ   ख) कहिलेकाहीं मात्र दिनुहुन्छ

ग) दिनुहुन्न   घ) सुभावाको आवश्यकता पर्दैन

अन्य भए .....

६. सुपरिवेक्षकहरूमा कुन कुराको अभाव देख्नुहुन्छ ? क) कुनै अभाव देखिँदैन   ख) हरेक विषयको

विषयगत ज्ञान

ग) प्रजातान्त्रिक व्यवहार   घ) सामुहिक चिन्तन

अन्य भए .....

७. तपाईंले निरीक्षकहरूलाई कुन रूपमा पाउनुभएको छ ?

क) सहजकर्ताको रूपमा ख) राजनीतिक नेताको रूपमा ग) सहकर्मीको रूपमा

घ) औपचारिकता मात्र पुरा गर्ने व्यक्तिको रूपमा

अन्य भए .....

८. कक्षा शिक्षणमा उपयुक्त शिक्षण विधि र शिक्षण सामग्रीको प्रयोग गर्नुहुन्छ ?

क) सधैं प्रयोग गर्छु ख) कहिलेकाहीं मात्र प्रयोग गर्छु ग) प्रयोग गर्दिन घ) विद्यालयमा सामग्री

नै छैनन्

अन्य भए .....

९. विद्यालय सुपरिवेक्षणमा तलका मध्ये कुन कुरालाई मुख्य समस्या मान्नुहुन्छ ?

क) राजनैतिक हस्तक्षेप ख) नीतिनियमको पालना नगर्नु

ग) कार्यव्यस्तता घ) औपचारिकतामा मात्र सीमित रहनु

अन्य भए .....

१०. सुपरिवेक्षण प्रणालीमा भएका समस्याहरूलाई समाधान गर्ने मुख्य उपाय के हो ?

क) राजनैतिक हस्तक्षेपको अन्त्य गर्ने ख) कडा नीतिनियम बनाई लागू गर्ने

ग) पुरस्कार र दण्डको व्यवस्था गर्ने घ) सुपरिवेक्षण कार्यमा प्र.अ.लाई सक्रिय बनाउने

अन्य भए .....

११. वर्तमान शैक्षिक उपलब्धि न्यून हुनमा कसलाई जिम्मेवार ठान्नुहुन्छ ?

क) सुपरिवेक्षण प्रभावकारी नहुनु ख) सरोकारवालाहरूको लापरवाही

ग) शिक्षक विद्यार्थीको उदासीनता घ) शैक्षिक प्रशासनको कमजोरी

अन्य भए .....

१२. वर्तमान अवस्थामा हुने गरेको विद्यालय सुपरिवेक्षणप्रति तपाईं सन्तुष्ट हुनुहुन्छ कि हुन्न?

सन्तुष्ट हुने वा नहुने कारणहरू दिनुहोस् ।

.....

१३. विद्यालयमा कुन कुन भौतिक कुराहरू सिकाइअनुकूल छन् र कुन कुन अपर्याप्त छन् ?

.....

१४. विद्यालय सुपरिवेक्षण प्रणालीमा के-कस्ता समस्याहरू रहेका छन्?

..... : .....

१५. विद्यालय सुपरिवेक्षणमा आइपने समस्याहरूलाई समाधान गर्ने उपायहरू के-के हुन् ?

अनुसूचि : ४

संस्थागत विद्यालयमा शैक्षिक सुपरिवेक्षण

वि.नि./स्रोत व्यक्तिको लागि प्रश्नावली

नाम: ..... तालिम.....

पद: ..... कार्यालय/स्रोतकेन्द्र: .....

ठीक उत्तरमा रेजा (✓) चिह्न लगाउनुहोस्

१. तपाईं नियमित रूपमा विद्यालयको शैक्षिक सुपरिवेक्षण गर्नुहुन्छ ?

क) नियमित गर्छु ख) नियमित गर्दिन ग) कहिल्यै गर्दिन घ) समय समयमा गर्छु

अन्य भए .....

२. संस्थागत विद्यालयमा वि.नि.बाट किन नियमित सुपरिवेक्षण हुँदैन

क) कार्यालयमै कामको बोझ भएकाले ख) दरबन्दी अनुसार वि.नि.को संख्या नभएकोले

ग) नीजि स्रोतका विद्यालयहरू सुचारु रूपले संचालन हुने भएकोले

घ) संस्थागत विद्यालयहरूले सुपरिवेक्षणको अपेक्षा नगरेकाले

अन्य भए .....

३. संस्थागत विद्यालयमा सुपरिवेक्षण गर्न जाँदा वि.व्य.स. पदाधिकारी तथा अभिभावकसँग अन्तरक्रिया हुन्छ?

क) हुन्छ ख) हुँदैन ग) कहिलेकाहीं मात्र हुन्छ घ) भेटघाट नै हुँदैन

अन्य भए .....

४. वर्तमान अवस्थामा संस्थागत विद्यालय सुपरिवेक्षणको अवस्था कस्तो छ ?

क) प्रभावकारी छ ख) प्रभावकारी हुन सकेको छैन

ग) काहाली लागदो छ घ) सुधार गर्नु पर्छ

अन्य भए .....

५. संस्थागत विद्यालयमा सुपरिवेक्षण वर्षमा कति पटक गर्नु हन्छ ?

क) २ पटक ख) ३ पटक ग) ४ पटक घ) कहिलेकाहीं

अन्य भए .....

६. विद्यालय सुपरिवेक्षणको क्रममा नमुना पाठ शिक्षण शिक्षकहरूलाई गर्न लगाउनुहुन्छ वा हुन्न ?

क) लगाउँछु ख) लगाउदिनँ ग) कहिलेकाहीं लगाउँछु घ) शिक्षकहरु मान्दैनन्

अन्य भए .....

(७) विद्यालय सुपरिवेक्षणमा तलका मध्ये कुनलाई मुख्य समस्या मान्नुहुन्छ ?

क) राजनैतिक हस्तक्षेप ख) नीतिनियमको पलना नगर्नु

ग) कार्यव्यस्तता घ) औपचारिकतामा सीमित रहनु

अन्य भए .....

(८) विद्यालय सुपरिवेक्षणमा तलका मध्ये कुनलाई मुख्य समस्या मान्नुहुन्छ ?

क) राजनैतिक हस्तक्षेप ख) नीतिनियमको पलना नगर्नु

ग) कार्यव्यस्तता घ) औपचारिकतामा सीमित रहनु

अन्य भए .....

(९) विद्यालय सुपरिवेक्षणमा तलका मध्ये कुनलाई मुख्य समस्या मान्नुहुन्छ ?

क) राजनैतिक हस्तक्षेप ख) नीतिनियमको पलना नगर्नु

ग) कार्यव्यस्तता घ) औपचारिकतामा सीमित रहनु

अन्य भए .....